

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**BOSNA HERSEK’TE TEFSİR ÇALIŞMALARI
VE
HÜSEYİN COZO EFENDİ ÖRNEĞİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hanifed KAJKUS

BURSA - 2012

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**BOSNA HERSEK’TE TEFSİR ÇALIŞMALARI
VE
HÜSEYİN COZO EFENDİ ÖRNEĞİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hanifed KAJKUS

Danışman:

Prof. Dr. Remzi KAYA

BURSA – 2012

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

..... Temel İslam Bilimleri Anabilim/Anasanat Dalı,
..... Tefsir Bilim Dalı'nda 701023.008 numaralı
..... Hanefi Kalkus 'nın hazırladığı
"Bosna-Hersek'te Tefsir Çalışmaları ve Müseyin Caza Efendi Çeneği"
konulu Yüksek Lisans (Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi/Çalışması) ile
ilgili tez savunma sınavı, 14./09/2012 günü 09:00-11:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan
sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı
(başarılı/başarısız) olduğuna oy çokluğu (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Remzi KAYA
N.İ. İlahiyat Fak.
Temel İslam Bilimleri

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail Çetin
U.Ü.

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Doç. Dr. Salih KARATAŞ

U.Ü.

...../...../20.....

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Hanifed Kajkus
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Tefsir
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : X + 100
Mezuniyet Tarihi :/..../20.....
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Remzi KAYA

BOSNA HERSEK’TE TEFSİR ÇALIŞMALARI VE HÜSEYİN COZO EFENDİ ÖRNEĞİ

XX. asır Balkan müfessirlerinden olan Hüseyin ef. Cozo Balkan’da İslam modernizmin temsilcilerinden biridir. Bu çalışmada onun tefsirciliği ve tefsiri ele alınmıştır. Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde müfessirin hayatı, çağdaşlığı, eserleri, hocaları ve etkilendiği şahıslar ele alınmıştır. İkinci bölümde Cozo’nun tefsiri, ilmi görüşleri ve Bosna’da yapılmış olan mealler incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise tefsirin günümüze yansımaları, faydalandığı kaynaklar ve düşüncesinin kaynağı ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Hüseyin Cozo, Tefsir, Meal

ABSTRACT

Name and Surname : Hanifed KAJKUS
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Tafsir
Degree Awarded : Master
Page Number : VII + 95
Degree Date :/...../20.....
Supervisor (s) : Prof. Dr. Remzi KAYA

TAFSEER STUDIES IN BOSNIA & HERCEGOVINA AND THE CASE OF HUSAYN JOZO

Huseyn Jozo is one of the XX. century mufessirs and the representer of modern İslamism in Balkan. In this study we have worked on his tafsir and mufessirism. The study has three parts. The first part is about his life, modernism, boks, professors he is affected of. In the second part we studied his tafsir, his opinions and the narrations done in Bosnia. And the third part is about transpiration of his tafser to nowadays, the sources he has used and the source of his thoughts.

Keywords: Husayn Jozo, Tafseer, Narration

ÖNSÖZ

Saraybosna'da Osmanlının gelmesiyle İslam yayılmaya başlamış, yıkılmasıyla nerde ise yok olma durumuna düşmüştür. Son dönem alimlerinden olan Hüseyin Cozo İslam'ı yüceltmek için büyük gayret içine girmiştir. Hüseyin Cozo'nun yaşadığı dönemde İslam ve tefsir unutulmaya başlandığı bir dönemde yaşamaktadır. Bu çalışmada Hüseyin ef. Cozo incelenecek. Müfessirin yaşadığı dönem İslam modernizmi dünyayı etkilemiş durumda idi. Kendisi de onun etkisinde kalarak ve bu fikre içten benimsemesi sonucunda memleketinde çalışmaya başlar.

Çalışma bir önsöz ve üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, Hüseyin ef. Cozo'nun hayat ve eğitimi incelenmiştir. Bu bölümde Cozo modernistliği olarak ele alındı. Bunun yanı sıra hocaları etkilendiği şahıs ve eserleri el alınmıştır. Tefsir hariç çeşitli dergilerde yayınladığı makale ve yazı isim ve hangi dergide basıldığı bilgilere ulaşılmış ve eklemiş olduk. Dönemin müfessiri olarak adlandırabiliriz.

İkinci bölümde, Cozo'nun tefsir anlayışı ve ilmi görüşlerine yer verdik. Tefsiri hakkında bilgi ve Kur'an ilimleri hakkındaki görüşlerden bahsettik. Ayrıca Bosna-Hersek'te Tefsir çalışmalara değindik. Bunların yanı sıra mealler detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Üçüncü bölümde tefsirin günümüze yansıması ve Hüseyin ef. Cozo'nun düşünce kaynağı konular işlenmiştir.

Çalışmada neredeyse kaynağın tamamı Boşnak hocalardan çıkan araştırma ve kitaplardır. Bunu dolayı kitap ve eserlerin okunması biraz güç olma ihtimali bulunmaktadır. Araştırma genelde Gazi Hüsrev Beg, Adil Zulfikarğaşiç Enstitüsü ve İlahiyat Fakültesi'nde yapılmıştı. Prof. Dr. Ömer Nakiçeviç, Prof. Dr. Yusuf Ramiç ve en çok ilgi ve misafirperverliğini gösteren Prof. Dr. Enes Kariç beyle görüşmüş olduk.

Tezin hazırlanmasında emeği geçen danışman hocam Prof. Dr. Remzi Kaya, konun belirlenmesinde ufkumu açan Prof. Dr. İbrahim Çelik ve hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. M. Asım Yediyıldız hocalarıma teşekkürlerimi borç bilirim.

Bursa-2012 Hanifed KAJKUS

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	ix

BİRİNCİ BÖLÜM

HÜSEİN COZO'NUN HAYATI

A. DOĞUMU, EĞİTİMİ, HOCALIĞI, MAHKÛMİYETİ VE HOCALIĞI	1
B. BİR İSLAM MODERNİSTİ OLARAK HÜSEİN EF. COZO.....	9
C. HOCALARI	11
1. Abdullah Ayni ef. Buşatliç.....	11
2. Besim Korkut	13
3. Muhamed ef. Tufo.....	14
D. ETKİLENDİĞİ ŞAHISLAR	16
1. Cemaleddin Afgani	16
2. Muhammed Abduh.....	29
E. ESERLERİ.....	32
1. Prijevod Kur'ana s komentarom (Kur'an Meali ve Tefsiri), (prvi dzuz) izdanje VIS-a u SFRJ, Sarajevo, 1966.....	33
2. Prijevod Kur'ana s komentarom (Kur'an Meali ve Tefsiri), (drugi dzuz) izdanje VIS-a u SFRJ, Sarajevo, 1966.....	34

3. Prijevod Kur'ana s komentarom (Kur'an Meali ve Tefsiri), (treći dzuz) izdanje VIS-a u SFRJ, Sarajevo, 1967.....	34
4. Prijevod Kur'ana s komentarom (Kur'an Meali ve Tefsiri), (četvrti cüz), Glasnik VIS, 1974-1976)	35
5. Islam u Vremenu (Günümüzdeki İslam), izdao Izvrnsni odbor Udruzenja ilmije za SR Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1976. Godine.	35
6. Fetve u Vremenu 1965-1977 (Çağdaş Fetvalar), Ilmijja u BiH, Opcinski odbor Srebrenik, Srebrenik, 1966.....	35
7. Fetve (Pitanja i odgovori) (Fetvalar soru-cevap), Publik pres-Beograd. Priredili: Mr. Mehmed Beckovic i Dzemo Mujovic, Novi Pazar, 1996.....	35
8. Tefsir I : Skripta za Prvu God. Studija (Sarajevo 1982).	36
9. Tefsir II: Skripta za Drugu God. Studija (Sarajevo 1982) ve.....	36
10. Tefsir IV: Skripta za IV God. Studija (Sarajevo 1982. 1984).....	36
11. İzabrana djela, el-Kalem, Sarajevo, 2006.	36
F. ÇEŞİTLİ DERGİLERDE YAYINLADIĞI MAKALE, YAZI VE GAZETE HABERLERİ.....	36

İKİNCİ BÖLÜM

COZO'NUN TEFSİR GÖRÜŞLERİ

VE BOSNA-HERSEK'TE MEAL VE TEFSİR ÇALIŞMALARI

A. COZO'NUN TEFSİR ANLAYIŞI VE İLMİ GÖRÜŞLERİ	47
1. Esbab-ı Nuzül.....	47
2. Muhkem ve Muteşabih.....	48
3. Kur'an'da Nesh	49
4. Kur'an'ın İ'cazı	50
5. Yahudiler'e on emir	51
6. Ehl-i Kitab	51
B. KUR'AN MÜTERCİMİ VE MÜFESSİR	52
1. Birinci Dönem (1962-1966).....	52
2. İkinci Dönem (1966-1967).....	53
3. Üçüncü Dönem (1974-1976).....	54
C. BOSNA-HERSEK'TE MEAL VE TEFSİR ÇALIŞMALARI	54

1. Mütercimler ve Redaktörlerin Hayatı ve Çalışması Üzerine Kısa Bir Bakış.....	71
a. Miço Lubibratiç – Hercegovac	71
b. Ali Rıza Karabeg	72
c. Cemaluddin Çauşeviç	73
d. Hafız Muhamed Panca	74
e. Hafız Omer Muşiç	75
f. Aliya Nametak	76
2. Başka dillerden Yararlanarak Yapılmış Mealler:.....	76
a. Kur'an, Miço Lubibratiç-Hercegovac (Hersekli)	76
b. Kur'an, Hacı Ali Rıza Karabeg	77
c. Kur'an Casni – Prijevod i Tumaç, Cemaluddin Çauşeviç ve Muhammed Panca ..	78
3. Arapça Dilinden Tercüme Edilmiş Mealler	79
a. Kur'an, Besim Korkut	79
b. Kur'an, Mustafa Mlivo	80
c. Kur'an s prijevodom na bosanski jezik, Enes Kariç	80
d. Kur'an s prijevodom na bosanski jezik, Esad Durakoviç.....	80
4. Kısmî Kur'an Tercümeleri	81
a. Kur'an, Jan Çaploviç	81
b. Kur'an s Tumaçem, Şukriya Alagiç	81
c. Kur'an-i Kerim, Sejjid Zenunoviç (el yazması-al-Hamiyado).....	82
d. Kur'an, Fatin Kulenoviç (el yazması)	83
e. Kur'an, Hilmo Şariç (el yazması-al-hamiyado).....	83
f. Kur'an, Çedomil Velaçiç.....	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜSEİN COZO'NUN TEFSİRİNİN GÜNÜMÜZE YANSIMASI

A. HÜSEYİN COZO'NUN TEFSİRİ	85
B. COZO'NUN DÜŞÜNCE KAYNAĞI	86
SONUÇ	89
KAYNAKLAR.....	92
ÖZGEÇMİŞ.....	95

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.md.	: Adı Geçen Madde
c.	: Cil
H.	: Hafız
Br.	: Numara
Ef.	: Efendi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
ty.	: Basım tarihi yok
trc.	: Tercüme eden
vb.	: Ve benzeri
y.y.	: Basım yeri yok

BİRİNCİ BÖLÜM

HÜSEİN COZO'NUN HAYATI

A. DOĞUMU, EĞİTİMİ, HOCALIĞI, MAHKÛMİYETİ VE HOCALIĞI

Öncelikle, Husein Cozo gibi büyük adamlar hakkında yazı yazmak zordur. Kendisi Boşnak ve Bosnalı bir âlimdir. Bosna ve dünya çapında otorite sahibidir. İslam ve müslümanlar için hayatının sonuna kadar çalıştığı anlaşılır.

Babasının adı Süleyman, annesinin adı Hasibe'dir. Doğum yeri ve tarihi hakkında ihtilaf bulunmaktadır. "Kadılık Yüksek Okul"u diplomasında Bare (Foca) köyünde, Zetska beldesinde 1 Temmuz 1912. tarihinde doğduğunu yazmaktadır.¹ Yugoslavya Krallığı tarafından 8 Aralık 1934 tarihinde verilmiş pasaportunda doğum tarihi yer almamaktadır. Fakat doğum yeri olarak Drinjski bölgesi, Çayniçi ilçesi, Vraniçi köyü kayıt edilmiştir. Fakat ikametgâh yeri Saraybosna'dır. Ayrıca pasaportunda kendisinin 22 yaşında, uzun boylu, yuvarlak yüzlü, esmer saçlı, kahverengi gözlü, burnu düzgün ve düz ağızlı olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Bıyık ve sakal konusunda ise tıraş ettiğini yazmaktadır. Pasaportunda Cozo Husejin (Cozo Huseyin) yazarak imzasını attı. Fakat daha sonra ismini Husein olarak yazmaktadır.²

Cozo'nun oğlu Cemaluddin, babasının Bare köyünde doğduğunu söylemektedir. Doğum tarihi konusunda başka tarihler de geçmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: 3 Mayıs, 5 Mayıs ve 1 Temmuz. Bütün kaynaklardaki ortak bilgi Cozo'nun 1912 yılında doğmuş olduğudur.³

Cozo ilk harflerini Şaçir ef. Mujezinoviç'in mektebinde öğrenmektedir. Cozo, hocasının etkisinde kalarak ilim hayatını devam ettirmiştir. Cozo'nun babası Sulejman

¹ Enes Kariç, **Husein Dozo**, Dobra Knjiga, Sarajevo, 2010, s. 5.

² Kariç, a.g.e., s. 6.

³ Omer Nakiçević, "Život i Djelo Husein ef. Dozo" Zbornik Radova Sa Naučnog Sempozijsa, Fakultet Islamskih Nauka Sarajevo, Sarajevo, 1998, s. 10.

(Süleyman) muhtardı. Babası Foça'ya gidip gelmekte idi. Bir keresinde oğlunu alarak Mehmed Paşa Kukavice medresesinde kaydını yapmıştır. Böylece 1923 yılından sonra bu medresede tahsilini görmeye devam etmiştir. Burada hocası Hafız Hamid ef. Mujiç oldu.⁴ Hafız Hamid ef. Mujiç medresenin müderrisi ve yöneticisi idi. Kendisinden hüsn-ü hat derslerini aldı. Fakat bu medresede öğrenimini devam ettirmemiştir.⁵ Daha sonraki eğitimini 1925 yılında Sarajevo Merhemiça medresesinde sürdürmeye devam etmiştir. Aynı zamanda da Sarajevo'da Atmejdand medresesinde okumuştur.⁶ Buradaki derslerini müderris hacı Hasan ef. Mehmedagiç – Bişçak'tan almıştır. Aynı zamanda derslerine giren bir başka hoca da Hacı İbrahim ef. Burek'tir. Kaynaklara baktığımızda Cozo'nun Gazi-Husrev Beg Medresesinde de öğrenimini sürdürdüğünü görmekteyiz.⁷ Mahmud Traljiç'e göre ise Cozo sadece Atmeydan Medresesini bitirmiştir. Diğer medreselere ise sadece dersleri dinlemeye gitmiştir.⁸

Medrese tahsilini bitirdikten sonra Husein, "Kadılık Yüksek Okulu"na 1928 yılında kaydını yapmıştır. Eğitim sırasında askerlik görevine çağırılmış ancak dilekçe yazarak görevini ertelemiştir. Dilekçeye istinaden eğitime devam etmesi sebebiyle 25 yaşını aşmamak şartıyla görevi ertelenmiştir.

24 Haziran 1933 "Kadılık Yüksek Okulun"dan mezun olmuştur. Karnesindeki notlar şunlardır:

Tefsir.....	pek iyi
İslam Hukuku.....	pek iyi
Şeriat Hukukun Kaynakları.....	pek iyi
Kelam.....	pek iyi
Mantık.....	pek iyi
Psikoloji.....	pek iyi
Mecelle.....	mükemmel
Furu'.....	mükemmel

⁴ Nakiçević, a.g.e., s.10.

⁵ Jusuf Ramiç, **Bošnjaci na el-Azharu**, Sarajevo, 1997, s. 78.

⁶ Mahmud Traljiç, et. al, **Gazi Husrev-Begova Medresa u Sarajevu 450 Generacija**, El-Kalem, Ljubljana, 2000, s. 77.

⁷ Kariç, a.g.e., s. 6.

⁸ Nakiçević, a.g.e. s. 10-11.

İslam Kültür Tarihi.....	pek iyi
Devletler Hukuku.....	pek iyi
Vatandaş Hukuku.....	mükemmel
Hadd Hukuku.....	pek iyi
Sırp-Hırvat Dili.....	mükemmel
Arap dili.....	mükemmel
Türk Dili.....	pek iyi
Tarih.....	mükemmel
Fen Bilimleri.....	pek iyi

Görüldüğü üzere Cozo, okulunu pekiyi derece ile bitirmiştir. Karnesine din işlerinde bütün görevleri üstlenip özellikle şer'î mahkemelerde görev yapabileceği şeklinde not düşürülmüştür.⁹

Sonraki yılında Timurhan Camisinde imam, ortaokullarda din öğretmeni olarak çalışmaya başladı. Bu arada eğitimini devam ettirmek için Vakıflar Müdürlüğü burslusu olarak Ezher Üniversitesi'ne gönderildi.¹⁰

1934 yılında Kahire'ye gitmiştir. Ezher'de Külliyyetü'sş-şerîa Fakültesine kaydolmuştur. Sınav kâğıdına: "20 Temmuz 1939 yılında yazılı sınavımı geçtim" yazmıştı. Kâğıdın arka yüzüne 27 Ağustos 1939 yılında şunları yazmıştı: "Fakat sonucumu daha öğrenmedim". 28 Ağustos 1939 yılında ise: "Sonucu öğrendim" yazısı yer almaktaydı. Bu yazıdan anlaşılıyor ki anlaşılıyor ki Cozo, 28 Ağustos 1939 yılında mezun olmuştur.¹¹

Üniversite yıllarında memleketi olan Bosna'ya sadece iki kere gelmişti. Üniversite hayatında "Çağdaş Hareketler"i görmüştü. O yılların İslam düşüncesini kavramış ve Müslümanların karşılaştıkları sorunlarla tanışmıştı. Bu yıllarda Cozo kendini bu hareketlerin içinde bulmuştu. Kendisi, Şeyh Mustafa Meragi, Şeyh Mahmud Şeltut ve Şeyh

⁹ Nakiçeviç, a.g.e., s. 12.

¹⁰ Traljiç, a.g.e., s. 77.

¹¹ Kariç, a.g.e., 7.

Reşid Rıza'nın talebesi olmaktan gurur duymaktaydı. Ki bunlar Cemaluddin Afgani ve Muhammed Abduh'un vefalı öğrencileri idi.¹²

El-Ezher'den döndükten sonra 1940 yılında Okrujna Medresesi'ne (Gazi Hüsrev Beg) Arapça hocası olarak atandı. 1941 yılında ise Saraybosna'da Diyanet İşleri Başkanlığında reisu'l-ulema makamına tayin edildi. Bu görevde II. Dünya Savaşına kadar kalacaktı. Savaş başladıktan sonra Cozo için zor günler başlamaktadır. Önce, 5 yıla hüküm giydiği hapisane yılları başlayacaktı.19 Ağustos 1942 senesinde Foça'da Sırlar tarafından bir katliam yapılmıştır. Boşnakların ileri gelenleri bir araya gelerek Müslümanları koruyacak birliklerin kurulması gerektiği konusunda karar alırlar. Bunu fırsat bilen Almanya 28. SS Tümen birliği kurmaktadır. Cozo bu tümende imam olarak çalışmaya başlar. 5 Haziran 1945 yılında Yugoslavya Yüksek Asker Mahkemesi tarafından 5 yıla mahkûm edilir ve bu süre zarfında itibarı da elinden alınır.¹³

Hapishane hayatıyla ilgili bilgileri hapishane arkadaşından öğrenmekteyiz. Mahmud Traljiç, Hüseyin efendi ile 1939 yılının sonbaharında tanışmıştı. İlk mahkûmlar arasında Hüseyin efendi yer alıyormuş. Husein efendi, Saraybosna'dan Zenica'da bulunan hapishaneye gönderilmiştir. Hapishanede ağırlaştırılmış suçlular bölümünde yerleştirilmiştir. Hapishane Zenica'dan Stolac şehrine tahliye edilmiştir.

Traljiç'in dediğine göre: *"Martın ikinci yarısında bizi çalışmaya götürüyorlardı. Toprak sürüyorduk. Daha sonra hapishane bekçilerinin ikamet edecekleri binanın temellerini kazmaya başladık. O zaman onunla konuşmak için fırsat buldum. Kendisi her şey hakkında tecüssüs sahibiydi. Gerek İslam hakkında, gerek insanların davranışları, gerekse Saraybosna. Beni, hangi hapishane bekçilerine karşı dikkatli olmam gerektiği konusunda ikaz ederdi. Onların dikkatini çekmekten sakınmam konusunda beni uyarırdı. Hapishane ve rejime vakarlı ve onurlu bir şekilde tahammül ederdi. Her zaman namaz kılardı, en azından farzlarını kılardı. Mayısın sonuna doğru, benim bulunduğum grup, Dobraçin grup, Stolac'tan Zenica şehrine tahliye olmuştu."*¹⁴

1948 yılı sonu 1949 yılı başında Hüseyin Stolac'tan Zenica'ya nakledildi. Bu şekilde Cozo ile Traljiç yine aynı bölümdeydiler. Kendisi fişçilikte çalışıyordu Traljiç ise tenekecilikte çalışırdı. Haksızlığa tahammül etmezdi, edemezdi. Zararına bile olsa

¹² Nakiçeviç, a.g.e., s. 13.

¹³ Nakiçeviç, a.g.e., s. 14; Kariç, a.g.e., s. 7.

¹⁴ Nakiçeviç, a.g.e., s. 50.

söylemek istediğini söylerdi. Adaletsizliğe karşı çıkardı. Hüseyin Cozo, Nisan başında 1950 yılında hapishaneden çıkmıştı.¹⁵

Hapishaneden çıkınca, itibarı elinden alınmış biri olarak, Saraybosna'daki Deri Fabrikasının'da, 1953 yılında Şehirlerarası Karayolları Müdürlüğü'nde memur, 1955 yılında ise Metal fabrikasında muhasebeci olarak çalışmaya başlar. Hapishane ve savaş sonrasında Cozo için mücadeleci, aktif ve sosyal bir hayat başlar. İlk makalesini 1958 yılında Glasnik İVZ dergisinde “Kur'an ve İslam Öğretisine Göre İsa (a.s)'ın Annesi” makalesini yayınladı. Bu makale okurlar tarafından sevinçle karşılanır. Bundan sonra vefatına dek en çok yazan mümtaz şahsiyetlerden biri olarak olarak tanınmaya başlar. 1960 yılından itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki Dini Eğitim Müdürlüğü'nde müdürlük görevini yürütmeye başlar. Bu görevde vefatına kadar kalır.¹⁶

Cozo'nun bu kadar aktif olmasının sebebi ona aynı zamanda yazma imkânını sağlayan dönemin Diyanet İşleri Başkanı Suleyman ef. Kemura'dır. 1961/1962 öğretim yılında Gazi Hüsrev Beg Medresesi'nde Tefsir, Fıkıh, Akaid, Hadis ve Ahlak derslerinin yanı sıra üst sınıflara hitabet dersini vermeye başlamıştı.¹⁷

Bosna-Hersek Sosyalist Cumhuriyet'inde 1964 yılında İlmiya Cemiyet'inin başkanı seçilmiştir. Bir yıl sonra baş editörlük yaptığı “Preporod” gazetesini çıkarmıştır. Aynı zamanda “Takvim” yıllığı da çıkarmayı başarmıştır. Preporod gazetesinin editörlüğünü 1972 yılına kadar sürdürmüştür. 1976-1979 yıllarında tekrar editörlüğe geçmiştir.¹⁸ Bu zaman içerisinde birçok sosyal faaliyette bulunmuştur. İmam ve hatipler için çeşitli seminerler düzenlemiştir. Hutbe tercüme faaliyetleri başlatmıştır. Çünkü hutbeler Arapça ve Türkçe dillerinde veriliyordu. Gazete, yıllık ve seminerlerin halk üzerinde büyük etkisi vardı.¹⁹

Bir yıl sonra Preporod Kütüphanesi'ni gayretleriyle hizmete sunmuştur. Bu kütüphanede çok önemli eserler yayınlanmış ve bu yolla okurlarına ve halkına hizmet etmiştir. 1966 yılı başlarında Gençler Tribününü harekete geçirmiştir. Bu tribünlerden

¹⁵ Nakiçeviç, a.g.e., s. 51.

¹⁶ Traljiç, a.g.e., s. 77, Nakiçeviç, a.g.e., s. 17.

¹⁷ Nakiçeviç, a.g.e., s. 17.

¹⁸ Traljiç, a.g.e., s.77.

¹⁹ Nakiçeviç, a.g.e., s. 18.

gençlere vaazlar verilmiştir. Gençler üzerinde büyük etki uyandırmıştır. Bundan dolayı sosyal odalardan Careva Camisi'ne, oradan Yahya Paşa Camisi'nde vaazlar verilmiştir.²⁰

1977 yılında açılan İlahiyat Fakültesi'nde Cozo Tefsir dersleri vermiştir. Fakültenin açılmasında Hüseyin Hoca ve döneminin Reisu'l-Uleması Süleyman ef. Kemura'nın katkıları büyüktü. Komünizm döneminde İslam düşüncesi sönmemişti. Hüseyin, 20. yy'ın ikinci yarısında yani sosyalizm zamanında İslam düşüncesinin temsilcisidir.²¹

Hocalık döneminde ders vermekle kalmıyor, öğrencileri tartışmaya davet ediyordu. Kimi zaman sınıfa girer girmez ortaya bir fikir atıyordu ve hoca ile öğrenciler arasında tartışma açılıyordu. Kimi öğrenciler Hocayı destekliyordu kimi öğrenciler Hocanın fikrini çürütmek için Kur'an ve Sünnet'ten delil getiriyordu. Böylece öğrencilerin dikkati çekilip zihinlerine kalacak bilgi aktarılmış oluyordu. Onun dersleri hoş tartışmalarla geçiyordu. Konuşmaları anlaşılacak derecede ağır değildi. Sade, kolay ve öğrencilerin anlayabileceği bir dille derslerini anlatıyordu. Kitaplarını ve makalelerini kolay bir dille yazıyordu.²²

İlahiyat Fakültesinin açıldığı 1977 yılından vefat ettiği 1982' ye kadar, dersler haricinde, fakülteye akşamüzeri gelir odasında otururdu. Geç saatlere kadar yazardı. Bir gecede 8-12 sayfa yazıyordu. Stil açısından güzel, düşünce açısından mantıklı ve netti yazdıkları. Cozo, söylediği şeyleri mantıkla ve rasyonel mantıkla savunmayı severdi. Yazdığı bazı kitapları ve makaleleri Parkuşa kahvehanesinde kaleme alırdı. Bu arada kendisinin büyük sıkıntıları da vardı. Kıskançlık had safhaya ulaşmıştı..Bazı mektuplarda tekfirlikle suçlanıp kınanıyordu. Mektuplarını kaygılı kaygılı çantasına koyup evine götürürdü. En büyük sıkıntı dönemin Komünist Parti polisleri idi. Cuma günü gelip "Pazartesi günü emniyete gelip ifade vereceksin." demeleri en zora giden şeydi. Hafta sonu ne dinlenebilirdi ne de yazlıkta soğanı yabancı otlardan temizlenebilirdi.²³

Cozo İslam dünyasında tanınan bir kişi idi. Bir çok uluslar arası kuruluşta üye idi. Kahire İslam Araştırma Akademisi'nde (Medžma'u-l-buhus el-islamiyya) muhabir idi.

²⁰ Nakiçeviç, a.g.e., s. 18.

²¹ Enes Kariç, **İslam i Muslimani pred savremenim izazovima**, Savremeni islamski mislioci, 2009, s. 264-265.

²² Kariç, **Husein Dozo**, a.g.e., s. 9.

²³ Kariç, **Husein Dozo**, a.g.e., s. 9-10.

Akademide üyelik sayısı 50 idi. Ezher'e bitirmek kaydıyla 20 üye yabancı ülkelerden katılabilirdi. İslam dünyasında çok sayıda konferans ve sempozyuma katılmakta idi.²⁴

Yukarıda değinildiği üzere bu âlim İç İşleri Bakanlığı tarafından takip ediliyordu. Uzun soruşturmalardan geçiyordu. Sarajevo İlmîyya Cemiyeti'nin yönetim kuruluna 13 Aralık 1976 yılında verdiği istifa dilekçesinde şöyle demektedir:

“Bu dilekçe ile yaptığım gibi, İlmîyya Cemiyeti'nde derin düşündükten sonra bütün vazifelerden istifa ediyorum. Eğer İlmîyya benim çekilmemle (istifamla) daha iyi çalışma ve daha hızlı gelişim sağlarsa beni mutlu edecektir. Yapabildiğim kadarıyla, fırsatlar imkan verdiği ölçüde ve aklım erdiğince bu İlmîyya Cemiyeti'nin iyiliği için asil niyetimle çalıştım.

Ben, vicdanımın rahatlığıyla istifa ediyor ve İlmîyya'nın gelişmesindeki katkılarıma kamu ve tarih tarafından değerlendirilmesine bu yolla fırsat sağlıyorum. Meslektaşlarıma, diğer İlmîyya üyelerinin cömertliğine ve egoist olmayan çalışmalarına en samimi teşekkürlerimi ve saygılarımı sunuyorum. Bunlar olmadan İlmîyya'nın ulaştığı noktaya ulaşamazdı.

Bir üye olarak bütün gücümü İlmîyya hizmetine adamaya hazırım.

Sarajevo, 13 Aralık 1976 Yılı H.Dožo²⁵

Her nedense Hüseyin Efendi görevini yürütmeye devam etmişti. Ve bundan sonraki 3 yılda Preporod ve İlmîyya, meslektaşlarıyla birlikte komünizm rejiminin saldırılarına maruz kalmıştı. Preporod gazetesinde Derviş Suşiç'e cevap olarak yazılan yazıdan dolayı İslam Birliği ve İlmîyya yöneticileri zor durumda kaldılar. Suşiç'in yazısında bazı Müslüman siyasetçiler, İslam Birliği ve İlmîyya yetkililerini bir sayarak iki savaş döneminin hırsız ve haini olarak nitelendirilmişti. Cozo ve meslektaşlarını planlı bir şekilde imha etme çabasında bulunmuşlardı Bugoyno civarında Poriç'te cami açılış töreninde yaptığı konuşma dolayısıyla 23 Haziran 1979' da mahkûm edilerek hapse girdi. Burada halka “Braço Muslimani” yani “Müslüman Kardeşlerim” sözleriyle seslenmişti. Konuşmanın devamında ise: ...İslam'ın 15. yy'nın başlamasıyla Yugoslavya ve dünya Müslümanlarının tarihi aynı zamana denk gelmektedir. Dünya çapında bu şeref için büyük kutlama törenleri hazırlanmakta. Bunun için bu cami büyük öneme sahiptir. Dönemin

²⁴ Fikret Karçiç, **Serijatsko Pravno-Reformizam i Izazovi Modernosti**, Savremeni islamski mislioci, 2009, s. 110.

²⁵ Nakiçeviç, a.g.e., s. 20.

siyaseti “Kardeşlik ve Birlik” sloganı karşısında “Müslüman Kardeşlerim” ifadesini, yani millî ve dinî olanı öne çıkarmak ya da favorize etmek demektir. O zamanki Hüseyin Cozo ve Hamdiya Yusufspahiç’in konuşmaları dönemin rejimini bayağı rahatsız etmişti. Dinle alakası olmayan fakat siyasetle çok ilgisi olan kısmı rejimi rahatsız etmişti. Kısacası, kardeşlik ve birliğe atakla ve sosyalist topluma bir saldırı ile tedirgin olmuşlardı. Tito da bu konuşmalardan rahatsızlık duymaktaydı.. Televizyona çıkıp kendisine kardeşlik ve birliği yıkmak için bir grup imamın var olduğunu söylemişler. Bu grupla kararlı bir şekilde hesaplaşılması gerektiğini söyledi. Komünistler, Cozo ve “Preporod”u mahkûm etmek için uyduruk (sahte) bir imam cemiyetini organize etmek, konuşmalarını dinleyenleri kandırmak ve medya kampanyası düzenlemekle itham etmişlerdi. Bu esen soğuk havadan sonra, son kararı Reisu’l-Ulema Naim ef. Haciabdîç’in vermesini bekleniyordu ve Cozo’yu mahkûmiyet bekliyor olacaktı. Fakat Reisu’l-Ulema Cozo’yu savunmuştu. Böylece kampanya kapatılmış oldu.

Cozo komünist baskılara dayanamayıp İlmiyya müdürlüğünden çekilerek kendini sadece öğrencilere verdi. Böylece kendisi İlmiyya Müdürlüğü ve Preporod Redaktörlüğünden 21. 11. 1979 tarihinde istifa etti.

Husein Cozo 30. Mayıs 1982 tarihinde Sarajevo şehrinde vefat etti. 1. Haziran Bare şehir mezarlığında defnedildi. Vefatına Hafız Kamil Silayciç tarih mezar taşına yazılmıştır:

Bismillahirrahmânirrahîm

Alimlerin alimi, yaratıkların en hayırlısı,

Hacı Hüseyin Cozo, İslam Fakültesinin hocası.

Bizim ilmiyyanın başında uzun yılları idi,

Dinimizin meselelerinin yazarı,

En çok Kur’an manaların tefsirini.

Hüznünde olan dostu Kamil, tarihini yazmakta:

“Hüseyin Cozo, vaiz ve yazar, nur içinde yatsın!”

1402. h.²⁶

Komünizm rejimiyle müşterek çalışmasına rağmen Cozo, sade ve mütevazı bir hayat sürmüştü. Cebinde bir akçesi olmadığını rahatça söyleyebiliriz. O’nun vefatından

²⁶ Nakiçeviç, a.g.e., s. 22-23.

sonra çocuklarına miras olarak palto hariç hiçbir şey kalmamıştır. Cozo, hiçbir zaman yol parasını almamıştır. Cozo, rejimle çalışmayı kabul eden âlimlerin arasında yer alıyordu. İslam'ı inkâr etmeyen sosyalizmin hitabetine sahipti. Bunu da İslam Birliği'nin yararına kullanıyordu. Zararlı olan şeylerden zararı az olanı seçiyordu. Bazılar gibi baskılara dayanamayıp İslam Birliği'nden çıkıp kabuğuna çekilmedi ki o dönemde İslam Birliği komünizmin baskıları altında idi.

B. BİR İSLAM MODERNİSTİ OLARAK HÜSEİN EF. COZO

Bosna-Hersek'te yeni İslam düşünce tarihinde üç kişi ciddi bir yenilenmenin arkasında durmakta. Bunlar Cemaluddin Çauşeviç, Hafız Mehmed Hanciç ve Hüseyin Cozo'dur. Her üçü de Boşnak toplumunda, İslam temel üzerinde, İslam düşüncesinin yenilenmesini denemişlerdir. Husein Cozo'ya gelince İslam düşüncesinin yenilenmesi yolunda en önemli yere sahiptir. Çok ateşli bir yenilikçi kişiliğe sahiptir. Hiçbir konuşma, kitap, makale yoktur ki yenilenmeden bahsetmesin. Her zaman değişmenin imkânından ve Müslümanların acıklı durumundan bahsederdi. Husein, Kahire el-Menar ekolünün takipçi ve aktarıcısıdır. Bu ekolde iki ana temel konu var: Müslüman toplum ve ülkelerin buldukları acı durum ve İslam'da yenileşmenin imkânıdır. Husein Cozo Bosnalı İslam Modernistin tipik bir örneğidir.

Yenilenme veya çağdaş düşünce ekolleri 19. Y.y.'ın sonlarına doğru ortaya çıkmıştı. Böyle bir düşüncenin oluşmasının ana sebebi, dış güçlerin yani Müslüman ülkelerin Avrupa tarafından işgal edilmesidir. Böyle bir düşünce en karanlık bir dönemde ortaya çıkmıştı. İslam medeniyeti Avrupa kültürü ve medeniyeti ile bir savaş dönemi diyebileceğimiz bir çağda zuhur etmişti. Bunun en önemli sebeplerinden biri, Ortaçağ boyunca Müslümanlar arasında taklit hastalığının ortaya çıkması, ictihad kapısının kapatılarak gelişen hayat şartlarına göre yeni fikir ve düşüncelerin üretilmemesiydi. Buna karşılık Batı dünyası, rönesans ve reform hareketleriyle başlatıldı. Bu hür düşünce anlayışı sayesinde her sahada ilerlemeyi kaydetti. Bunu Batı'nın bilim, teknik ve diğer sahalardaki büyük ilerlemesine neden oldu. Bu süreç, XIX. asrın başlarında Batı'nın İslâm dünyasına kesin hâkimiyeti neticesini verdi ve sonuç, ezici bir şekilde kendini bütün İslâm dünyasında hissettirdi. İslam dünyasında Hıristiyan kıtasında bilim ve teknik sahasında bu kadar büyük ilerlemenin sebebi neydi? soru aklına geliyordu. Diğer taraftan o kadar gelişmiş, güzel ve takdire şayan olan İslam dünyası neden bir duraklama dönemine

geçmiştir? Kimi ülkeler çareyi bu yeni Avrupa değerlerini ve bilimini ele alıp İslamlaştırma çabasına girmişti. Kimi ülkeler ise çareyi Avrupa değerlerini reddetmekte ve asrı saadet dönemine dönmede bulmaya çalışmıştır.²⁷

Uyanmış İslam'ın Avrupa meydan okumasına karşı en geniş ve en yoğun cevapları Mısır'dan çıkmıştı. Buradaki İslam modernizm içe dönüktü. Daha çok inanç üzerine durmakta, bidat, hurafe ve geleneksel öğretilerine karşı çıkıyordu. Mısır İslam modernistler İslam'ı düşündükleri gibi Avrupa değerlerinde bulmuşlardı. Avrupa teknoloji, sistemi, çalışma şekli ve eşitlik hakları bu değerler arasında yer bulmaktadır. Abduh'a göre: "Avrupa medeniyetinde İslam'la uzlaşmayacak her hangi bir gelişmişlik yoktur". Yine Abduh'a göre:" Müslüman Mısır toplumunun yenilenmesinde tek çare kendi inanç esaslarını ve Avrupa değerlerini kabul etmede yatmaktadır." Her hangi bir yenilenme söz konusu olması için bilime önem vermekte düğümlenir. Bu da ancak yeni ve bilimsel bir Kur'an tefsiriyle mümkündür. Bunu harekete geçirebilmesi için İslam mitoloji, mistik ve hurafelerden temizlenmiş bir tefsire sahip olması gerekmektedir.²⁸

Husein Cozo, el-Ezher'de eğitimini alan bir kişidir. Kendisi Muhammed Abduh ve Reşid Rida'dan etkilenmişti. Kendi kitaplarında fikirlerine sık sık yer vermektedir.

Husein Cozo'nun Kur'an Tefsirinde, İslam u Vremenu ve Fakülte ders notlarında yenilikçi ruhu çok belirgindir. Kendisi yenilikçi fikrini hem Hindistan ve Mısır İslam modernizimden almıştır. Hindistan yenilikçi fikri dışa dönük bir fikirdir. Bir antikültür ürünüdür. Bu kültür İslam kültürüne zelil ve geçmişe karışmış bir olgudur.

Cozo'nun el-Ezher dönüşünden sonra Bosna'da İslam düşüncesi solmuş ve bidat ve hurafelerle dolu idi. O zaman Kur'an tercüme edilmesi gerekir mi gerekmez mi tartışma vardı. Bunun çözümü İslam'da aranması gerekirken halk rüya, evliya ve istihareye başvuruyordu. Bundan dolayı Cozo, İslam düşüncesini temizlemek için hem içe dönük hem de dışa dönük bir yenilikçi fikrine sahip olması gerekirdi. Onun fikirlerinden bazıları şunlardır: Kur'an, hiçbir kutsal kitabın yapmadığını, insanları araştırmaya davet etmekte, insanlara faydalı şeylere karşı olmadığını, gerçek dünyasında sunnetullahın var olduğunu ve bilim adamları bunu araştırması gerektiği söylemektedir. Tek Tanrı'ya temelleri üzerine bina edilmeyen gelişmelerin olmadığı takdirde toplumun hüsrana uğrayacağını, İslam sonuna kadar içtihat kapısını açtığını ve hiçbir neslini bir önceki içtihat kendisini bağlamadığını, mezhepler İslam düşüncesini sınırladıklarını, insanların Allah katında eşit

²⁷Nakiçeviç, a.g.e., s. 142.

²⁸ Nakiçeviç, a.g.e., s. 143.

olduklarını ve aynı haklara sahip olduklarını bahsetmektedir. İslam'ın hoş görülmesi bir din olduğunu, Müslümanların gayri Müslimlerle bir dayanışma içinde olabileceklerini, kadın erkek haklarına sahip olduğunu ve tek eşliliği tavsiye ettiğini ve onun eğitimini emrettiğini söylemektedir. Cozo, İslam açısından sosyalizme bile yorumladı ve sosyalizm insancıl bir yüze sahipse Müslümanların kabul etmelerinde her hangi bir sebebi olmadığını beyan etmektedir.²⁹

Modernistlere göre Müslüman olmayan devlet başkanı adil ise Müslümanların o ülkede Müslümanların yaşamasında her hangi bir sakıncası yoktur. Cozo, dönemin rejimi ve siyasetiyle bir uzlaşma içinde olmak zorunda kalmıştı. Kendi kabuğuna, tekkesine veya kütüphanesine çekilmeden İslam'ın şerefini çetin sekülerizm ve tanrı tanımazlık felsefesine karşı korumayı ve savunmayı seçmişti.

Husein Cozo'nun yenilenme olarak teceddudu değil tecdidi istemektedir. Kendisi Glasnik Dergisinde yayımladığı "İslam'da Yenilenmenin Fikri" yazısında tecdid (yenilendirilmiş) ile teceddud (yenilenmeler) ayırt etmek lazım olduğunu söylemektedir. Modernistlere göre İslam'da ve İslam'dan yenilenmenin İslam öğretisinde nüfuz ettiğini ve böyle bir yenilenme İslam olmadan mümkün olmadığını açıklamaktadır. Yani, İslam olmadan Müslümanların herhangi bir gelişme imkânsız ve hüsrana olacağını göstermektedir.

Sözümü Cozo'nun bir sözüyle bitirmek istiyorum: "...Önceki tefsirleri mutlak olarak kabul ederdik. O çerçeve içerisinde bugüne kadar dönüp durduk. Kendi hayatımızı bin yıl öncesinde Ebu Hanife, İmam-ı Şafi, Malik ve Ahmed b. Hanbel'in çizdikleri sınırlar içinde indirgemeye çalışıyorduk. Bu, gerçekten çok acı ve mantıksız bir deneyimdi. Bu çerçeveler patlaması gerekirdi. Eğer zamanında İslam ruhuna uygun anlayış bulunmamış ise hayat başka anlayışlar bulmaya mecbur bırakılmıştır."³⁰

C. HOCALARI

1. Abdullah Ayni ef. Buşatlić

Hafız Abdulah Ayni ef. Buşatlić şer'i kadısı, yazar, Müslümanların gelişmesi için çalışan bir fedaisidir. Vlasenica'da 1871 yılında doğdu. Mektebini bitirdikten sonra Sarajevo'ya gelip Gazi Hüsrev Beg Kurşunlu Medresesi'nde kaydolmuştur. Aynı zamanda

²⁹ Nakiçeviç, a.g.e., s. 144.

³⁰ Husein Dozo, **Prijevod Kur'ana s Komentarom**, Sarajevo, 1966, s. 6.

Hacı Hafız Hüseyin ef. Rasimoğlu İslamoviç'in yanında kaligrafi dersleri almaktadır. Mostar'a kadı stajyeri olarak atandı. Hemen sonrasında ise Brčko şehrine tayini çıktı. Kadılık imtihanını başarıyla tamamladıktan sonra Sanski Most, Foça ve Sarayevo şehrinde kadılık görevini sürdürdü. 1929-1936 yılları arasında Yüksek Şeriyat Mahkemesinde başkadı olarak seçildi. Kadılık Okulunda hukuk derslerini 1913-1935 yılları arasında vermişti. Sarayevo'da Kadılık Mahkemesine tayin edildikten sonra hemen yeni kurulmuş Gayret Müslüman cemiyetine katılmış ve 1904-1905 yıllarında yönetim kurulunda yer almıştı.³¹

Birkaç sene üst üste yönetim kurulunda seçilmişti. Yönetim kurulunun veznedarlığını yaptı. Abdullah, Hakimler Cemiyeti'nde 1920-1932 yıllarına kadar aktif rol almıştı. 1920-1935 yılları arasında toplumsal yayınların editörlüğünü yapmıştır. Eski Yugoslavya döneminde hukuk kongrelerine kadı olarak katılan tek kadı olarak bilinmektedir. Eski Yugoslavya döneminde Reisu'l-Ulema, Meclis Uleması ve müftü seçimlerine seçim üyesiydi. Reisu'l-Ulema Hafız İbrahim ef. Maglayiç, Meclis Ulema üyesi Muhamed Şevket ef. Kurt, Tuzla Muftüsü Hacı İbrahim hakkı ef. Çokiç ve Banja Luka hafızı Mustafa ef. Nurkiç'in seçimlerine katıldığı bilinmektedir. Bosna Hersek Müslümanlarının dini, kültürel, eğitim-öğretim ve sosyal gelişmelerini genç yaşlardan itibaren savunmaktaydı. Her faaliyete katılmamışsa da hiçbir zaman desteğini esirgememiştir. 1900'lü yıllarda Behar aile dergisinin çıkarılmasına destek veren öncülerden sayılır. İş birliğinin zayıflamasıyla beraber derginin basılmaması söz konusu olunca basımın devam etmesi için destek verenlerden biri Ajni efendi oldu.

Gajret dergisinin vaazlarına katkıları olduğu görülmekte. İslam Şartlarını mükemmel bir şekilde okurlarına sunmaktadır. Şer'i Kadılar derneği'nde söz sahibiydi. Yönetim kuruluna seçilmişti. Muhaber ve raportör gibi görevlerinin başında bulunmuştu. hastalığı nedeniyle evden çıkamaz olmuştu. Fakat yine İslam birliği ve Bosna Hersek Müslümanlarının durumunu yakından takip etmekteydi. Mehmed ef. Hacıç'in vefatı üzerine Huve'l-Hayyu'l-Ebed yazısı el-Hidaye dergisinde yayınlandı. 1944'te yine el-hidaye dergisinde Nekoliko opasnih drustvenih bolesti kod nas yazısını yayınlamaktadır. Gündelik hayatı yakinen takip ederek güncel konular üzerine yazılar yazdığını görülmektedir. Genç yaşlarında sosyal hayatı öne çıkarmaya başlamıştı. Gazi Hüsrev Beg Kurşunlu Medresesi'nde öğrencilik yıllarında Türkçe üzerine çıkan Vatan ve Rehber

³¹ Mustafa, Hasani, **Zbornik Radova**, Fakultet İslamskih Nauka, Nedib stamparija, godina XXIX, br. 14, 2010, s. 159.

dergilerinde yazmaya başlamıştı. Aynı zamanda Boşnjak dergisinde Boşnakça üzerine kaleme aldığı yazılar da bulunmaktadır.³²

Behar dergisinde çok yazısı bulunmadığı görülür. Ancak 1927 yılında Novi Behar dergisi çıkmakta. Buşatliç bu dergisinde İslam hukukuyla ilgili konuların yanı sıra bütün güncel konularda yazı yazmaktadır. Yazılarını yayımladığı diğer dergiler de şunlardır: İslamski Svijet, Gajret, sarajevski List, Glasnik, Mjesečnik, Pravnicko Društvo u Hrvatskoj ve Arhiva za pravne i društvene nauke u Beogradu. 1946 yılında Sarajevo’da vefat etmiş.³³

2. Besim Korkut

Besim ef. Korkut 25. 09. 1904 yılında Sarajevo şehrinde doğmuş. Rujdiyesini Travnik, medreseyi ise Sarajevo Okrujna Medresa’da tamamlamış. 1920-1925 yılları arasında Şeriat Kadılık okulunda eğitimi almış, 1925 yılından itibaren el-Ezher’de tahsiline devam etmiştir. Mezun olduktan sonra 1931 yılında hemen Şeriat Kadılık okuluna öğretmen olarak atandı. Arapça, belagat, İslam hukuku, Akaid ve İslam Tarihi derslerine girmiştir. Bunun yanı sıra Sarajevo’da I Erkek Lisesi’nde Din Dersi de vermişti. Şeriat Kadılık Okulun kapanmasıyla beraber Mostar Lisesi’ne Din Dersi profesörü olarak atandı. 1940 yılında Mostar’daki görevinden ayrılıp Sarajevo’da 1944 yılına kadar lise görevini sürdürecekti. Aynı zamanda 1947-1950 yıllarında Yüksek İslam Şeriat ve İlahiyat okulunda İslam Tarihi dersini vermişti. 1945 yılında Bosna Hersek Eğitim Bakanlığı ve Yüksek Eğitim Kurumunda çalışmıştı. Şarkiyat Enstitüsün açılmasıyla beraber orada emekliliğine kadar görevini sürdürdü. Felsefe fakültesinde de ders vermiştir. Çok iyi bir hatip ve eğitimci idi. Sade ve güzel bir dille derslerini anlatırdı. Tam anlaşılması (yanlış anlaşılmaya mahal vermemek) için bir konuyu birkaç defa açıklardı.³⁴

1935 yılında İslam Tarihi adlı bir kitabı yayımlandı. Bu kitap liselerde ders kitabı olarak okutuldu. Şeriat Kadılık okulunun kapanmasından sonra onun önemini anlatmak ve duyurmak için, Gayret dergisinde kaleme aldığı “50. Yılı Sarajevo Şeriat Kadılık okulunun İmhası” makalesini yayınladı. Ezher’de öğrencilik döneminde fakülte hakkında

³² Sukrija, , Ramic, Abdulah Ajni ef. Bušatlić (1871. Vlasenica-1946. Sarajevo),

<http://www.akos.ba/abdulah-ajni-ef-busatlic-1871-vlasenica-1946-sarajevo/>, Mahmud, Traljić, İstaknuti bosnjaci kitabından alıntı, 10. 06.2012. tarihinde yayımlandı. (26.06.2012), s. 1.

³³ Sukrija, Ramic, Abdulah Ajni ef. Bušatlić (1871. Vlasenica-1946. Sarajevo),

<http://www.akos.ba/abdulah-ajni-ef-busatlic-1871-vlasenica-1946-sarajevo/>, Mahmud, Traljić, İstaknuti Bosnjaci kitabından alıntı, 10. 06. 2012 tarihinde yayımlandı, (26.06.2012), s. 1.

³⁴ Sulejman Grozdanic, **Prilozi za orijetalnu filologiju**, Orijetalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1976, s. 7.

bir makale yazıp Gayret dergisinde yayınlandı. I ve II sınıflar için Arapça Dil Bilgisi kitabını yazıp bu eser Svjetlost yayın evi tarafından basıldı. III ve IV sınıflar için kitabı basılmadı. Şarikayat bölümüne geçtikten sonra akademik çalışmalara odaklandı. Aynı zamanda tercüme faaliyetine başladı. Şarkiyat Enstitüsü adı altında Arapski Dokumenti u Drzavnom Arhivu u Dubrovniku (Dobrovnik Devlet Arşivinde Arapça Evrakları) kitabı tercüme edip yayına hazırladı. Bu çalışmasıyla zor olan metinleri çözme konusunda usta olduğunu göstermektedir. Başka çalışmalar ise Bin Bir Gece Masallarında Zadraneler Adı Geçiyor mu? ve Bin Bir Gecede Zadraneler Adı Geçmemektedir (Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. VIII-IX ve X-XI). Ana dilini ve Arapça'yı çok iyi derecede biliyordu. Arapça öykü ve hikayeleri tercüme ederdi. Korkut, Bin Bir Gece Masalları'nı Arapçadan Boşnakçaya tercüme etti ve bunlar Kolibri yayın evi tarafından 8 kitap halinde bastırıldı. Bin bir Gece Masalları Svjetlost yayın evi haricinde novo Pokoljenje, Veselin Maslesa ve Džepna Knjiga gibi yayın evleri tarafından bastırıldı. Tercüme çalışmalarının baş tacı ise Kur'an'ın tercümesidir. 10 yıllık bir çalışmayla bu Kur'an tercümesini Boşnakça bilenlere kazandırmış oldu. Arapça diline vakıf ve ana dilini bilen üstelik samimi ve iyi bir ilahiyatçı ruhuna sahip bir insandan böylesine muhteşem bir çalışma ortaya çıkmış oldu. Ancak kendisi hayatta iken tercüme bastırılmadı. Bugün söz konusu tercüme Bosna'da resmi Kur'an Meali olarak bilinmektedir.

Korkut ailesinden son ilahiyatçı oldu. 2 Kasım 1975 yılında ahrete intikal etmiştir. Allah rahmet eylesin.³⁵

3. Muhamed ef. Tufo

Tufo, 1882 yılında Saraybosna'da doğmuş. Zanaatkâr ve saygın bir aileye mensuptur. Muhamed, eğitimini şehrinde tamamlamıştı. Mehremiça Medresesi'nden mezun oldu. Daha sonra Kadılık Okuluna kaydolduğu ve 1908 yılında tahsilini başarıyla bitirdiği anlaşılır.

Tufo, Konjic şehrinde Konjic Medresesi'nde muderris olarak göreve başlamıştı. Bu görevde iki yıl kalmıştı. 1912-1913 yılları arasında Sarajevo Uçiteljska Skola'da muallimdi. Aynı zamanda Daru'l-Muallim'de yönetici olarak çalışmaktaydı. Tufo, yetenekli ve gençti. Tahsilini devam ettirmek ve din bilgisini derinleştirmek maksadıyla İstanbul'a gitmişti. İstanbul'da 3 yıl süren eğitiminden sonra 1 Ekim 1915 tarihinde

³⁵ Mahmud Traljic, **Istaknuti Bosnjaci**, Kalem, Sarajevo, 1998, ss. 148-149.

tahsilini başarıyla bitirmişti. Tufo aynı zamanda muhafazakâr bir âlimdi. İcazetnamesi o zaman meşhur Suriye Akkeli alim Hasan bin Alauddin bin Huseyn tarafından 5 Nisan 1915 tarihinde verilmişti. Bu icazetnameyle kendisine dini ilimler ve özellikle hadis ilmi konusunda ders verebilmesi için yetki verildi.³⁶

19 Ekim 1916'da Meclis Uleması kararıyla Tufo, Gazi Hüsrev Beg, Kurşunlu Medresesi ve Hanikah muderrisi ve Daru'l-Muallim'in yöneticisi olarak seçilmişti. 1920 yılına kadar maharetli bir şekilde görevini sürdürüp aynı yıl görevinden ayrıldı. 1920-1928 seneleri arasında kardeşiyle beraber demir ticaretine atılmıştı.³⁷

1928-1937 yılları arasında Kadılık Okulu kapanana kadar müderris olarak görevini yapmıştır. Yüksek İslam ilahiyat ve Şeriat Okulunun açılmasıyla beraber doçent daha sonra profesör unvanını almıştı.

İslam bilimleri hakkında kafi bilgiye sahipti. Hadis İlimine verdiği önem bir başka idi. En çok hadis araştırmaları yapmaktaydı. Saygın ve otorite sahibiydi. Mütevazı ve sakin karaktere sahipti. Boş zamanını zengin olan bilgisini daha da zenginleştirmek için harcardı. Çok iyi bir hatipti. Birkaç sene Gazi Hüsrev Beg Camisi'nde vaaz etmişti. Umduğu sonuçlara ulaşamadığından camide vaaz vermeyi bıraktı. O zamandan sonra özel ders vermeye başlamıştı.³⁸

Hatipliğinin yanı sıra çok iyi bir yazardı. Muallim, Misbah ve Yeni Misbah dergilerinde yazı yazardı. Arapça ve Türkçe dillerinden tercüme yapardı. En değerli iki çalışmayı Usulü Tefsir ve Usulü Hadis (1936-1938 yılları arasında) yayınladı. İslam Bilimleri konusunda Mehmed ef. Hancıç'in Tefsir ve Hadis İlimine Giriş ve Muhamed Tayyip Okıç'in Hadis İlmi çalışmaları yanı sıra Tufo'nun bu çalışma Balkan'da ciddi çalışma olarak gösterilmektedir. Yazıları Yugoslavya Müslümanları Teşkilatı tarafından basılan Pravda bülteninde de bulunmaktadır. Bundan dolayı bu çalışma çok değerli ve önemlidir.³⁹

1. Salih Safvet Başıç

Salih Safvet Başıç hiç bir zaman resmiyette Reisu'l-Ulema olmamıştı. Fakat Yugoslavya döneminde iki defa tayin edildi. İlk defa 1936 yılında naibu'l-Reis olarak

³⁶ Muhammed Tufo, **Temelji Tefsirske i Hadiske Nauke**, Stamparija Rijasetu İslamske Zajednice u Bosni i Hercegovini, 2004, s. I.

³⁷ Tufo, a.g.e., s. 1.

³⁸ Tufo, a.g.e., s. 2.

³⁹ Tufo, a.g.e., s. 2.

Diyanet İşleri Bakanlığında görev almıştı. Fehim ef. Spaho Diyanet İşleri Başkanlığı görevine getirildikten sonra Salih efendinin görevi sona erdi.

Salih Safvet Başıç 1886 yılında Duvno şehrinde doğmuştu. Tüccar ve soylu bir aileye mensuptur. İlk ve ortaokulu memleketinde bitirmişti. Lise ve fakülte tahsilini İstanbul'da bitirmişti. Safvet Başıç'ın eğitim-öğretimi esnasında Bosna'dan gelip tahsilini görmek için İstanbul'da ikamet eden çok sayıda Boşnak öğrenci vardı. Bunun için bir dernek kurulmuş. Bosnalı Öğrenciler dernekte toplanıyordu. Derneğin kültür-eğitim faaliyetleri yanında siyasi çalışmaları da bulunuyordu. Bu faaliyetler içerisinde Salih de yer alıyordu. Dernekte Bosna'nın Avusturya-Macaristan tarafından işgalini sık sık dile getirip bundan rahatsız olduğunu ifade etmekteydi.⁴⁰

Tahsilini bitirdikten sonra Türkiye'de liselerde ders vermekteydi. Fakat 1910 yılında memleketine dönmüştü. Avusturya-Macaristan'a karşı olan tutumundan dolayı herhangi bir görev talep etmiyor, şehrinde ticaretle meşgul oluyordu.

1914 yılında I. Dünya Savaşının patlak vermesiyle beraber Sarajevo Yüksek Kadılık Okulunda mesleğine devam etmek zorunda kalmıştı. Aksi takdirde Avusturya asker seferberliğe katılmak mecburiyetinde kalacaktı.

Salih Efendi Türkçe, Arapça ve Farsça dillerini biliyordu. Edebiyat ve tarih bilgisine sahipti. Muhteşem bir hatip ve eğitimciydi. Öğrenciler onu çok severdi. Sağlam karakter, adalet ve güzel ahlaka sahipti. Bundan dolayı halk ve dostlar arasında saygın biriydi.⁴¹

Başkanlık koltuğunda İbrahim ef. Feyiç Reisu'l-Ulema seçilene kadar kalmıştı. Görevi 1947 yılına kadar sürdürmüştü. Daha sonra doğduğu şehre geri dönmüştü. 1948 yılında vefat etmişti.⁴²

D. ETKİLENDİĞİ ŞAHISLAR

1. Cemaleddin Afgani

Kaynaklara göre 1254 yılının Şaban ayında (18338 Ekim-Kasım) doğmuştur. Nerede doğduğu, mezhebi ve milliyeti hakkında ise kesin bilgiler yoktur. Efgânî'nin

⁴⁰ Genç Osman Geçer, **Bosna-Hersek'te Bir Osmanlı Aydını: Salih Safvet Başıç**, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Tuzla/Bosna-Hersek, 2009, s. 220.

⁴¹ Geçer, a.g.md., s. 221.

⁴² Mustafa Cerić, "Reisu-l-uleme iz Bosne i Hercegovine – Kroz Prostor i Vrijeme", <http://insan-planeta.jimdo.com/islam/muslimanska-historija/reisu-l-uleme-iz-bih/>, (04.08.2012), s. 4.

İran’da, Hemedan yakınlarında bulunan Esedâbâd’da doğduğunu dolayısıyla İranlı ve Şif olduğu ileri sürenler, onun yeğeni olduğunu iddia eden Mirza Lutfullah Han isimli İranlı şahsın kitabına, Efgânî’nin İranlı bir dostuna bıraktığı evrakı ihtiva eden “Mecmû’a-i Esnad ve Medârik-i Çap Neşode” isimli kitaba, onun İran’a verdiği öneme ve bu ülke ile ilgili faaliyetlerine, Farsçayı telaffuz şekline, doğduğu iddia edilen yerde bulunan akrabasına, babasının adının Safder olmasına, başta felsefe ve mantık olmak üzere tahsil ettiği ve okuttuğu ilimlere ve bazı vesikalarda onun İranlı olduğunu bildiren kayıtların bulunmasına dayanmışlardır. Onun İranlı olduğunu ileri sürenler arasında, bu konuda özel araştırmalar yapmış bulunan Nikki R. Keddie, Huma Pakdamen ve Elie Kedourie, A. Kudsizade gibi doğulu ve batılı araştırmacılar, Efgânînin muhalifler ve Nasıruddin Şah İran yönetiminin bazı sorumlu kişileri vardır.⁴³

Efgânî’nin Afganistanlı olduğunu, Kabil yakınlarında bulunan Kuner kasabasının Es’âdâbâd köyünde doğduğunu iddia edenlerin de güçlü delilleri vardır. Bunlar arasında Efgânî’yi tutanlar, sevenler, bazı talebe ve yakınları ve bazı batılı araştırmacılar vardır: Muhammed Abduh, Şekib Arslan, Abdülkadir el-Mağribî, Muhammed el-Mahzumî (Efgânî’nin hatıratını yazan şahıs), Reşid Rıza, M. Ferid Vecdi, Edip İshak, Corci Zeydan, Abdurrahman er-Rafi’î, el-Akkad, Ehmed Emin, Haydar Bammat, Mahmud Kasım, İranlı yazar ve araştırmacılarından Muhammed el-Kazvîni, Murtaza Müderris Cihardihî, İbrahim es-Safâi, Abbas el-Kummî’nin de içlerinde yer aldıkları bu grup, Efgânî’nin yazılı ve sözlü ifadelerine, Afganistan tarihi ile ilgili bir kitap yazmış olmasına, bu ülkede bulunan akraba ve yakınlarına, bazı arşiv vesikalarında bulunan ve onun Afganistanlı olduğunu gösteren kayıtlara dayanmaktadırlar.⁴⁴ “El-Müslimun fî Afganistan” isimli bir eseri olan M. Abdulkadir Ahmed, Peşaver’de Afganistanlı öğretmenlere eğitim kursu vermek üzere bulunurken Efgânî’nin doğum yerine gitmiş, yakınlarını bulmuş, babasının adıyla anılan bir tepenin üstünde bulunan evlerinin izlerini tespit etmiştir. Cihardihî, karşı tarafın, Efgânî ile Hamedanlı Seyyid Cemaleddin el-Va’ız’ı birbirine karıştırmış olacaklarını ileri sürmüş, aslen Afganistanlı olup Irak’ta ikamet eden Gulam Hüseyin el-Musevî de bir eserini tamamlamak maksadıyla, özel olarak Hamedan yakınlarındaki Es’âdâbâd’a gitmiş, orada bizzat yaptığı araştırma ve soruşturmalar sonun Efgânî’nin burada doğduğuna ait hiçbir kesin delil bulunmadığını tespit etmiştir. Bu gruba göre karşı tarafın mühim

⁴³ Taceddin Şimşek, **Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi**, Ekin Yayınları, İstanbul, s. 6.

⁴⁴ Roderic H. Davison, **Cemalleddin Afgani: Milliyeti Ve Defnedildiği Yer Üzerine Bir Not**, Hikmet Yurdu, yıl. 5, c. 5, S. 10, Temmuz-Aralık 2012, s. 257.

kaynaklarından biri olan Mirza Lutfullah'ın kitabı uydurmadır. Daha kesin deliller ortaya çıkıncıya kadar Efgânî'nin, Ahmet Ağaoğlu'na yaptığı şu açıklama tatmin edici gözükmemektedir: “Benim babam ve annem aslen Meraglıdır. Fakat sonra Hemedan'a gelmişler, ben Hamedan'da doğdum, ancak ben daha süt emerken babamın işleri bozulduğu için Afganistan'a hicret mecburiyetinde bulunmuşuz.” Bu iddia onun Azeri Türkü olduğu iddiasına da uygun düşmektedir. Efgânî'nin seyyid unvanı ve el-Hüseyni lakabı, soyunun Hz. Hüseyin'e dayandığı iddiasından kaynaklanmaktadır.⁴⁵

Efgânî 18 yaşına kadar Kâbil'de kalmış, ilk tahsilini babası Safder'den yapmıştır. Ülkenin meşhur âlimlerinden dersler almış dil, tarih, d.n, felsefe, matematik, tıp ve siyaset okumuş eğitimini daha da geliştirmek için seyahatlere çıkmıştır. Onun İranlı ve Şif olduğunu iddia edenler babası tarafından Kazvin ve Tahran üzerinden Necef'e götürülüp, burada meşhur Şif müctehit Murtaza Ensarî'den dersler almış olmasını delil almışlardır. Irak'ta 4 yıl kalmış ve sonrasında Hindistan'a geçmiştir. Hindistan'da iki yıla yakın kalmış, burada Avrupa bilim ve edebiyatıyla tanışmış, önceden beri düşüncesinde var olan ıslahat fikrini daha da netleştirmiştir. Hac farızasını yerine getirmek için Hindistan'dan ayrılmış ve yol üzerinde pek çok ülkeye uğramış, insanları tanımış, Muhammed b. Abdulvehhab, Muhammed Ali es-Senusî gibi ıslahatçıların geçtiği yoldan geçip, yaptıkları müşahedeleri bizzat edinmiştir. 1273/1857 yılında Mekke'ye ulaşarak hacı olmuştur. Bu günlerde de muhtemelen zihninde Harameyn merkezli bir İslim birliği fikri oluşmaya başlamıştır.

Hac vazifesini yerine getirdikten sonra Afganistan'a dönmüş. Dost Muhammed Han'ın iktidarında devlet hizmetine girmiş, Emir'le birlikte Herat'ın fethine katılmıştır. Muhammed Han'ın 1280/1864 yılında vefatından sonra, yeni Emir Şir Ali ile diğer üç oğlu arasında iktidar kavgası başlamış, Efgânî Muhammed A'zam'ı iktidara daha layık gördüğünden onu desteklemiştir. Uzun mücadelelerden sonra iktidara gelmeyi başaran Muhammed A'zam Efgânî'yi henüz 27 yaşındayken baş veziri yapmıştır.⁴⁶

İngilizler emellerine uygun hareket etmediği için Muhammed A'zam'ı iktidardan düşürmeye çalışmışlar ona karşı Şir Ali'yi desteklemişlerdir. Emir'in etrafındakilere rüşvetler vererek akıllarını çelmiş, Emir'in yalnız kalmasını sağlamışlar ve iktidarı ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine eski Emîr de İran'a gitmiştir. Efgânî, İngiliz politikasına karşı muhalefete geçerek halkı uyandırmaya çalışmıştır. Emir Şir Ali kendisini doğrudan cezalandırmaya cesaret edemediği için bir takım hileler hazırlamış bunu fark eden Efgânî

⁴⁵ Muhammed, Ammara, **Cemaleddin Afgani**, Hak Söz Dergisi, sayı 72, 1997, ss. 70-74.

⁴⁶ Karaman, Hayreddin “**Cemaleddin Afgani**”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV yay., c. 10, s. 457.

de hac için Emir'den izin isteyerek ülkeyi terk etmiştir. 1258/1869 yılında Hicaz'a gitmek üzere Hindistan'a uğramıştır.

Hindistan, 17. Y.y'ın ilk çeyreğinden sonra iniz hâkimiyeti altında bulunuyordu. Bu hâkimiyet önceleri ticari imtiyazlarla sınırlıyken daha sonra siyasi ve askeri alanları kaplamıştır. Hindistan halkı 1857 yılında İngiliz yönetimine karşı ayaklanmış, ayaklanma başarıya ulaşmak üzereyken, İngilizlerin halkı parçalanmaya muvaffak olmaları ile başarısız olmuştur. Ayaklanmanın öncüleri Müslümanlar oldukları için İngilizler yönetiminin baskı ve zulümleri bilhassa onlara karşı olmuştur. Efgânî bu durumdan haberdar olduğu için ülkeye sıradan tacir olarak girmek istemişse de muvaffak olamamış, devlet görevlileri tarafından itibarla karşılanmıştır. Kısa zaman sonra Efgânî'nin Hindistan'da olduğu haberi halk arasında yayılmış ve sohbetine pek çok kişi katılmaya başlamıştır. Vaziyetten rahatsız olan İngiliz yönetimi, Efgânî'ye ülkeyi terk etmesini söylemişler. Efgânî gitmeden önce “ey Müslümanlar! Siz insan değil de sinek olsaydınız, vızıldınız İngilizlerin kulaklarını sağır ederdi! Ey Hindliler! Sizler su kaplumbağası olsaydınız İngiltere adasını yerinden söker denize batırırdınız....!” Gibi halkı cesaretlendirecek birkaç söz söylemiş ve 1287/1870 yılında Mısır'a geçmiştir. Burada kırk gün kadar kaldıktan sonra muhtemelen Sultan Abdülaziz'den aldığı bir davet üzerine İstanbul'a hareket etmiştir.⁴⁷

Efgânî İstanbul'a geldiğinden büyük itibar görmüş, âlimler, yazarlar ve gençler onun sohbetlerine katılmış. Sadrazam Ali Paşa kendisini ziyaret etmiş, ayrıca Fuat Paşa, Safvet Paşa, Münif Efendi ve Hoca Tahsin Efendi ile irtibata geçmiştir. Meclis-i Kebir-i Ma'rife ve Encümen-i Daniş'e aza olduğu kaynaklarda zikredilmişse de ikincisine üyeliğini ilgili vesikaların teyit etmediği zikredilmiştir. Kaynaklar Efgânî'nin Yeni Osmanlılar'la sıkı ilişkisinin olduğundan da bahsetmişlerse de bunları Ali Paşa'nın ölümünden sonra İstanbul'a geldikleri göz önüne alındığında kendilerinin değil, taraftarlarının onunla görüştükleri daha doğru bir görüştür.⁴⁸

1870 yılında Daru'l-Fünnun-i Osmani, müdür Hoca Tahsin Efendi'nin Türkçe, Efgânî'nin Arapça, Aristokli Efendi'nin Fransızca nutukları ve Şeyh Arif Efendi'nin duasıyla açılmıştı. Medreseli ulema Daru'l-fünun'un açılmasına soğuk bakmıştır. Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi de Meclis-i Ma'rife ileri sürdüğü fikir ve teklifleri

⁴⁷ Karaman, a.g.md., s. 457.

⁴⁸ Rahmanhoca İmamhocayev, **Afganistan ve Türkiye**, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 17, Erzurum, 2001, s. 261.

sebebiyle Efgânî'ye düşmanca duygular beslemiştir. O yıl Tahsin Efendi'nin isteğiyle Ramazan ayında başlatılan halka açık konferanslar düzenlemiş, Efgânî'den de bir konferansa katılması istenmiştir. Türkçesinin yetersizliği yüzünden konferansındaki konuşması yanlış anlaşılmış, muhaliflerince felsefe ve nübüvveti sanatlar” içinde saydığı iddia edilmiştir. Aslında Efgânî, konferansında toplumun hayat ve ihtiyaçlarını canlı bir bedene benzetmiş, bu ihtiyaçları karşılayan sanatları da bedenün uzuvlarıyla karşılaştırmış, bunların beden gibi olduğunu, ruh ve canın ise hikmet ve nübüvvetten ibaret olduğunu, hikmetin marifetle elde edildiğini, filozofun yanılabilirliğini, bu sebeple dine aykırı sözlerine uyulmayacağını, peygamberliğin ise Allah vergisi olduğunu, onlara uymanın gerekli bulunduğunu söylemiştir. Muhalifler konuşmanın “nübüvvet sanattır” kısmını almışlar işlerine geldiği gibi yorumda bulunmuşlardır. Hasan Fehmi Efendi bu yüzden Efgânî'yi tekfir etmiş, şeyhulislamın vaiz ve hatipleri de camilerde halkı tahrik etmişlerdir. Ali Paşa kendi mevkiini korumak için istemeden de olsa Efgânî'nin ülkeden ayrılması gerektiğine karar vermiş bunun yanına Hoca Tahsin Efendi'nin de görevine son verilmiştir. Efgânî'nin İstanbul'dan ayrılırken, uğurlamaya gelenlere söylediği onun daha o tarihlerde din, devlet ve milli irade konularındaki düşüncelerine ışık tutmaktadır: “Dinsiz de devletsiz de olmaz. Bu iki otoritenin aslı hak ve gerekli olmakla beraber din hurafelerle, devlet de yöneticinin istibdadı ile bozulabilir. Bu durumda ıslahat gerekir. Kanun sultanının iradesi değil, hür olan halkın iradesidir.”⁴⁹

Egani 1288/1871 yılında Kahire'ye gitmiş, orda Başvezir Riyad Paşa'nın yakın ilgisi, kendisine aylık bağlanması ve bir konak tahsis edilmesi, büyük ilgi gösteren talebe ve hayranlarının etkisiyle sekiz yıl kalmıştır. Derslerini başlangıçta ilim ağırlıklı veren Efgânî daha sonraları siyaseti de işin içine sokmuştur. Mısır'da ve başka yerlerde mason localarının faaliyetleri ve güçleri hakkında bilgi sahibi olduktan sonra, kendi amacını gerçekleştirmek üzere İskoç Mason locasına girmiş, locanın siyasete girmem istememesi üzerine Efgânî onları eleştirmiş ve zulme karşı savaşmayan masonluğun; ilkel bir takım kıyafet, şekil ve merasimden ibaret olacağını ifade etmiştir. Loca da onu dinsizlikle suçlayarak üyeliğine son vermiştir. Bunun üzerine Efgânî French Grand Orient'a bağlı üyeleri zamanla çoğalan ve devlet adamları, âlimler ve mühim şahıslardan oluşan bir loca kurmuştur. Locada işbölümüne dayalı şubeler açılmasına karar verilmiş ve her bir şube bir

⁴⁹ Karaman, a.g.md., s. 457.

bakanlığı denetleme ve takip görevini yüklemiş, yanlış görülen uygulamalar basın yoluyla tenkit edilmiştir.

Efgânî'nin faaliyetleri Hidiv Tevfik ve İngiliz yönetimi tarafından hoş karşılanmamış ve ülkeden çıkarılması kararı alınmıştır. Efgânî bir kez daha Hindistan'a yönelmiş, Haydarabad'a gitmiştir. Orada Seyyid Ahmed Han'ın düşüncelerine dayanarak gelişen ve Müslüman birliğini tehdit eden tabiatçılığa karşı reddiye konulu bir kitap telif etmiştir. İngilizler Mısır'da meydana çıkan Umrâbi Paşa isyanını batırmak için 1882 yılı sonlarında oraya asker çıkarmışlar ve isyanı alevlendirdiğini düşündükleri Cemaleddin Efgânî'nin Kalküta'ya getirip göz hapsinde tutulmasını sağlamışlardır. İngilizler isyanı kontrol altına aldıktan sonra da Efgânî'yi sınır dışı etmişlerdir. Başka rivayete göre ise kendisi İngiltere'ye, oradan da Paris'e gitmiştir.

Paris'te daha önceden yönlendirdiği Mısırlı ve Hindistanlı taraftarlarına kurulmuş olan el-Urvetu'l-Vuska isimli cemiyetin "hür bir ülkede en şerefli dil ile" çıkarılmasına karar verdikleri bir gazetenin başına geçmiş, başyazar olması için de yakın dostu ve aynı zamanda Mısır'dan talebesi olan, Beyrut'ta sürgünde bulunan Muhammed Abduh'u Paris'e davet etmiştir. Gizli olan ve üyelerinin bu gizliliğe riayet etmeye ve Kur'an ile tevilsiz amel etmeye yemin ederek girdikleri bu cemiyetin amacı bütün dünyadaki Müslümanların uyanmasını sağlamak ve doğunun kendisini sömürgecilerinin mahkûmiyetinden kurtarmasını sağlamaktı. Kısa bir sürede pek çok şubesi açılan cemiyet topladığı yardımlarla gazeteyi halka ücretsiz bir şekilde dağıtabilmiştir. Cemiyet ve gazetenin doğuda ve batıda yankıları ve etkisi büyük olmuştur. Bunun üzerine İngiliz yönetimi Efgânî'yi İngiltere'ye davet etmiş Sudan'da patlak veren Mehdi hareketinin bastırılması, Ruslara karşı Osmanlı, Afganistan ve İran'dan oluşan İslam ülkeleriyle İngiltere arasında ittifak yapılmasını temin edecek görüşmelerde bulunma istemiştir. Efgânî görüşmeye Muhammed Abduh'u göndermiş ve yukarıdaki konular yerine Mısır konusu gündeme gelmiştir. İngiltere bir taraftan da, gazetenin Hindistan, Osmanlı ve Mısır'da yayılmasını önleyecek tedbirler almış ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur. Gazete yalnızca 18 sayı çıkarabilmiş baskılar ve engellemeler yüzünden 1884'ten sonra neşrine devam edilememiştir. Gazetenin kapanmasının ardından Muhammed Abduh Beyrut'a geri dönmüş, Efgânî ise bir süre daha orada kalmıştır. El-Urve'de ve çeşitli Avrupa gazetelerinde çıkan yazılarından ve Renan'la yaptığı tartışmalardan ötürü şöhreti iyice artmış ve Paris'te saygı duyulan bir kişi olmuştur. Efgânî, İran Şahı Nasiruddin'den aldığı bir davet üzerine İran'a gitmiş ve güzel bir şekilde karşılanmıştır. Şah kendisini özel

müşaviri yapmış ve Harbiye Nezareti ile ilgilenmesini istemiştir. Efgânî, şaha ülkede yenilikler istediğini ve halkın yönetime katılması gerektiğini söylemiş ve şahla araları açılmıştır. Bunun üzerine ülkeyi terk ederek Rusya'ya gitmiştir. 1886-89 yılları arasında burada kalarak Rusları Osmanlı, Afganistan-İran'ın yardımlarıyla Hindistan'a sefer ederek orada İngiliz idaresine son vermeye teşvik etmiştir. Rusların hâkimiyeti altında bulunan otuz milyon Müslümanın haklarını savunmuş, Kur'an başta olmak üzere bazı dini kitapların basımı için Çardan izin almıştır. Bu durumdan rahatsız olan Rus yönetimi Efgânî'nin ülkeyi terk etmesini istemişlerdir. Efgânî Paris'e gitmiş burada Şah Nasiruddin ile karşılaşmış ve onun daveti üzerine tekrar İran'a gitmiştir. Şah'ın başveziri olmuş ve onu tenkitlerine tekrar devam etmiştir. Bu sebeple Şah'ın gözünde itibarını kaybetmiş ve dokunulmaz addedilen Şah Abdulazim türbesine sığınmıştır. Burada ders ve telkinlerine devam etmiş ve dokunulmazlığı çiğneyen bir gurup asker tarafından yakalanıp sınır dışı edilmiştir.⁵⁰

Çok çetin kış şartlarında Basra yakınlarında sınır dışı edilen Efgânî kendi çabalarıyla Basra'ya varmış ve bir süre burada tedavi görmüştür. 1891'de tekrar Londra'ya gelerek burada Şah aleyhinde yazılar yazmış ve Şi'a ulemasına mektuplar göndererek Şah'ın düşürülmesini istemiştir. Bunun üzerine Şah, Sultan Abdülhamid'e başvurmuş ve ondan Efgânî'yi İstanbul'da göz hapsinde tutmasını istemiştir. Sultan Abdülhamid, Efgânî'nin şöhretinden yararlanarak kendi gayelerini gerçekleştirebileceğini düşünerek onu Londra Sefiri Rüstem aş a aracılığıyla İstanbul'a davet etmişti.

İstanbul'da kendisine bir ev, araba, at verilmiş ve yüksek bir maaş bağlanmış olan Efgânî, ilim ve siyaset meclislerine burada da devam etmiştir. Sultan 'ın isteği üzerine İslam Birliği ve Şiî sunî yakınlaşmasını sağlayacak bir rapor hazırlamıştır. Ayrıca bu bağlamda altı yüze yakın mektup yazmıştır. İngilizler Afganistan ve Hindistan'a yönelik olan bu faaliyetlerden rahatsızlık duyup Sultan'a baskı yapmışlar; Efgânî'nin Jön Türklerle münasebeti, jurnaller, İran Şah'ının katlinde parmağının olduğu iddiaları ve Abdülhamid'in Şiîlikle itham edilme korkusu gibi sebeplerden ötürü Sultan'la aralarına mesafe girmiştir. Ülkeyi terk etmesi yasaklanmış ve göz hapsine alınmıştır. Abdülhamid resmî olarak onunla iş birliği yapamasa da onu korumuş, takdir etmiş ve içtihad sahibi büyük bir âlim olarak görmüştür.⁵¹

⁵⁰ Taceddin, a.g.e., s. 11.

⁵¹ Bilge, Ercilasun, **Yenileşme Devri Türk Edebiyatında Mehmet Emin Yurdakul'un Rolü**, Ankara, 2002, s. 59.

Efgânî 9 Mart 1897'de kanser yüzünden vefat etmiş ve Maçka'da şeyhler mezarlığına defnedilmiştir. 1944 yılında Afganistan hükümetinin isteğiyle kemikleri vatani olan Afganistan'a nakledilmiştir.⁵²

Efgânî 19. Asrın en büyük âlimidir. Filozof, yazar, hatip, bilhassa yaman bir İslam mütefekkiridir. Son derece zeki, son derece yüksek kavrayışlı, kuvvetli ve tesirli bir şahsiyete sahiptir. Aklî, naklî ilimlere, eski felsefeye, İslam felsefesinin felsefesine, İslam medeniyetinin eserlerine, İslam Milletlerinin ahvaline vukufu son derece geniş ve derindir. Afganca, Farsça, Arapça, Türkçe ve Fransızcaya ek olarak İngilizce ve Rusçayı da az çok öğrenmişti.

Efgânî'nin düşünce yapısını kavrayabilmek için onun yaptıklarına ve eserlerine bakmak gerekir. Kendisi hakkında müspet ve menfî pek çok şey yazılmış, karalanmıştır. Ancak bu bilgilerin hiçbiri dedikodudan öteye geçememiş onun hakkında güvenilir bilgiler verememiştir. Eserleri içinde kendisine aidiyeti tartışılmaz olanlardan er-Reddu Ale'd-Dehriyyin ile Tetimmetu'l-Beyân isimli kitapları vardır. El-Urvetu'l-Vusqa'daki makaleleri fikir bakımından ona, ifade bakımından M. Abduh'a aittir. Daha sonra Mahzumî'nin Hatırat'ı ve E. Renan ile yaptığı tartışmalar da onun fikir dünyasına kaynaklık etmektedir.⁵³

Şîî olduğunu iddia edenler bunu gösteren karînelere değil, İran'da doğmuş olması, felsefe bilmesi ve cedelciliği gibi sebepleri öne sürmüşlerdir. Sünni ve Hanefî olduğunu söyleyenler ise M. Abduh'un ve Mahzumî'nin ifadelerine dayanmışlardır. İstanbul'a ikinci gelişinde onun sohbetlerine devam eden Hüseyin Daniş, onun felsefî meşrepli, tasavvufa meyilli, farzlarını edada titizlik gösterdiği Hanefî mezhebine mensup biri olduğunu ifade etmiştir. Ancak kendisinin mezhepler konusunda toleranslı olduğunu gösteren ifadeleri de vardır: "Ben mezhep imamlarını kendimden büyük görmüyorum ki birinin yoluna gireyim. Bir meselede birine uygun davranıyorsam, birçok meselede de onlara muhalif kalıyorum".⁵⁴

Efgânî'yi yaşadığı dönemde dinsizlikle suçlayanlar olduğu gibi vefatından sonra da Nebhanî, Mustafa Sabri, Elie Kedourie, Nikki R. Keddie gibi ilim adamları da aynı konuda onu itham etmişlerdir.

⁵² Karaman, a.g.md., s. 459.

⁵³ Karaman, a.g.md., s. 460.

⁵⁴ Taceddin, a.g.e., s. 46.

Efgâni'nin eserlerini onun inancını, dini ve siyasi görüşlerini açıkça göstermektedir. Er-Redd Ale'd-Dehriyyin isimli eserini tabiatçılığa bilhassa Allah ve ahret inancını reddeden maddeci görüşe karşı yazmıştır. Bir dinin esası ne kadar zayıf ve dinler arasında derecesi ne kadar düşük olursa olsun, yine de insanlık için maddecilikten daha faydalı ve hayırlı olduğunu ifade etmiştir.

Semavi dinlerin insan aklına üç inanç ve ruhuna üç fazilet sunduğunu söylemiştir. Üç inanç: İnsanın yeryüzünün sultanı ve yaratılmışların en üstünü olduğu, bir dine inanan ümmetin diğerlerinden daha üstün olduğu ve diğerlerinin doğrudan sapmış oldukları, insanların bu dünyaya ebedi saadet âlemine layık olacak kamil vasıfları edinmek üzere gelmiş olduğu inancıdır. Üç fazilet ise; hayâ, emanet ve doğruluktur. Materyalistlerin amacı bu altı köşeli köşkün direklerini yıkmaktır.⁵⁵

İnsan haklarının korunması ve adaletin sağlanması şu dört şey sayesinde gerçekleşebilir:

- Herkesin kendi halkını bizzat koruyacak tedbirler almasıyla; bunun sonu anarşidir.
- İnsana mahsus izzet-i nefis ve şeref duygusu ile; insan menfaatine düşkün bir varlık olduğundan bu duygular adaletin sağlanmasında tek başına yeterli olmamaktadır.
- Hükümet ile; devlet gözüyle zahiri suçlar engellenebilse bile gizli, kalplerde saklı haksızlıkları gidermek mümkün değildir.
- Allaha ve ahrete iman ile; işte adaleti sağlayacak ve hakları koruyacak tek güç iman gücüdür.

Efgâni'ye göre insanın dünyada mutluluğu yakalayabilmesi ve ilmen ve ahlaken ve medeniyetin yükselmesi için dört yolu vardır:

- Aklın hurafelerden ve vehimlerden arınmış olması. İslam tevhid ve tenzih ilkeleriyle hurafelerin önünde en önemli engelleyicilere sahiptir.
- Fertlerin ve toplumların diğerleri ile eşit yaratıldıklarına, her iyi ve güzel şeyi yapabileceklerine, peygamberlikten başka her kemale erebileceklerine inanmalarıdır.
- İnançın sağlam ve kesin delillerle desteklenmesi, taklitle yetinilmemesi.
- Her toplum içinde işleri öğretecek kişi ve kurumların olması zorunluluğu.⁵⁶

⁵⁵ Taceddin, a.g.md., s. 13.

⁵⁶ Karaman, a.g.md., s. 460-461.

Efgânî, akli aşan bilgi edinme kabiliyetinin insanda var olduğunu ve bunu tasavvufla ulaşılabileceğini kabul etmiştir. Ancak tasavvuf erbabının sıradan insanların anlayamayacağı konuları onların kullandığı dille anlatmaya çalışmaları yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermiştir.

Efgânî el-Urvetu'l-vusqa'da insanın kaderi de dahil olan her şeyin, insanlığın değil, Allah'ın tasarrufunda olduğunu yazmıştır. Ona göre ilahi takdire inanmak, Müslümanlardan, eğer Allah onların ölümlerini önceden takdir etmişse hiçbir şey onları kurtaramayacağı için, savaşta ölümden korkmayan cesur bir millet çıkardı; eğer takdir etmemişse, o zaman büyüklüğü ne olursa olsun hiçbir kuvvet onlara zarar veremezdi. Ayrıca o, Müslümanların İlah'ın takdire şiddetle inansalar da buna rağmen onların kesbe inandıklarını da iddia etmiştir.

Ona göre Kur'an'da devletlerin yönetimleri, yöneticilerin vazife ve sorumlulukları, dünyanın oluşumu, big bang ve gök cisimleri arasındaki ilişkiye kadar pek çok konu hakkında bilgiler, işaretler bulunmaktadır. Bunları doğru anlamak, aklın ve ilmin kesin verilerine uygun olarak yorumlamak gerekir. Mesela, Bakara Suresi 49. Ayette geçen "Nice az topluluklar vardır ki, Allah'ın izniyle kalabalık topluluklara galip gelmişlerdir. Allah direnenlerle beraberdir." Husus tefsir ederlerken bu ayetlerin Darwin'in evrim kuramının temel aksiyomları olan "yaşam kavgası" ve "doğal seçi" nazariyelerine işaret ettiğini vurgulamışlardır. Yine şu ayetleri de aynı teorileri ispat için kullanmışlardır: "Allah dileyseydi birbirlerini öldürmezlerdi. Fakat Allah dilediğini yapar." (Bakara, 253), "... Köpük yok olup gider, insanlara yararlı olan ise yeryüzünde kalır." (Rad, 17).⁵⁷

İctihadı sürekli yenilenen hayatın ortaya çıkardığı yepyeni sorunlarla daima baş edebilmek için gerekli olduğunu savunan Efgânî'ye göre icthad kapısı kapanmamıştır. Arapça bilen, akli başında olan, siret, hadis, icma ve kıyas konularına vakıf herkesin icthad yapabileceğini savunmuştur.

Efgânî İslam ümmeti için kurtuluş yolunu ararken önce dinin etkisini araştırmış, ilk asırlardaki fetihleri, ilmi ve kültürel gelişmeyi, gerileme ve duraklama dönemlerinde dinin rolünü incelemiş ve duraklama ve gerilemenin sebeplerini şu şekilde tespit etmiştir:

- Hilafetin saltanata dönüşmesi
- Din ve kavmiyet bir toplumu ayakta tutan iki önemli güç olduğu halde, her ikisinin de zayıflaması

⁵⁷ Taceddin, a.g.e., s. 16.

- Hicri üçüncü ve dördüncü asırda zındıkların ve Batınilerin ümmete soktuğu batıl inançlar
- Cebir inancının yaygınlaşması
- Uydurma hadislerin ve İsrâiliyâtın din kisvesine bürünmüş halde kitaplara sokulması
- Eğitim ve öğretimin menfi durdurucu ve geriletici etkenleri ortadan kaldıracak güçte ve yaygınlıkta olmaması
- Doğudan Moğol, Batıdan Haçlı istilalarının getirdiği tahribatlar, zararlar
- İlim ve amel bakımından İslam'dan uzaklaşan Müslümanların bölünüp dağılması
Taassup kelimesinin insanın kavmi ve kabilesi demek olan “asabe” ile ilgisinin olduğunu söylemiş, din taassubu ve kavim taassubunun mutedil olması gerektiğini vurgulamıştır. Kavmiyet bağının yaratılıştan değil, eğitimden geldiğini, kararında olduğu ve din bağına tabi bulunduğu takdirde onu korumak ve beslemek gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁸

Efgânî'ye göre İslam birliğinin üç dayanağı vardır: Din bağı, hac ve hilafet.

Din bağı: İslam milleti için gereken en mühim bağıdır. Kavim bağı faydalı ve gerekli olmakla beraber birliği sağlamada yetersiz kalır. Müslümanlar din bağına sınıksız sarılmalı, bu bağı ile kardeş olmalı fakat diğer din mensuplarına karşı da hoş görüyü elden bırakmamalıdır.

Hac: İslam birliğinin manevi kalbi mukaddes şehirlerdir. İslam ülkelerinde bulunan âlimler birlik için çalışan merkezler kurmalı bunların merkezi de Hicaz'da olmalıdır. Her yıl burada toplantılar düzenlenerek fikirler tartışmalıdır.

Hilafet: siyasi, askeri, ekonomik, kültürel bir birliğin oluşabilmesi için tek bir otorite merkezine ihtiyaç vardır. Bu da halifedir. Gerçek hilafet örneği ilk üç halifede görülmüştür. İslam dünyasında birden fazla halife ve imamın bulunması birliği engellemektedir. Ona göre Osmanlılar; Balkanlar ve Avrupa yerine İslam dünyasına yönelseler, hükümet merkezini Hicaz'a kursalar, Arapçayı ümmetin dili haline getirselardı onların hilafetinde İslam birliği gerçekleşirdi. Ayrıca o, “Ben bütün otorite birinin elinde olsun, bütün ülkeler birine tabi olsun demiyorum, fakat hepsinin sultanı Kur'an birliklerinin yöneldiği nokta din olsun, her biri kendi menfaatleriyle meşgul olup bunları korurken diğerlerini de kendinden bilsin istiyorum” demiştir.⁵⁹

⁵⁸ Karaman, a.g.md., ss. 461-462.

⁵⁹ Karaman, a.g.md., s. 462.

Efgânî henüz hayatta iken birçok siyaset ve fikir adamını etkilemiş, yönetimlerin el değiştirmesinde müessir olmuş, birçok âlimin gözünü daha geniş bir dünyaya ve tefekküre açmış, ‘İslam birliği, milli kimlik, yabancı istilasına karşı direnme’ mevzularında zihinlerde silinmez izler bırakmıştır.

Osmanlı Devleti’nde Abduhamid’i şii-sünni yakınlığı, yönetim biçimi konularında fikri anlamda etkilemiştir. Batıcı, İslamcı, Türkçü olarak çeşitli ideolojilere sahip birçok Osmanlı aydını onun sohbet ve yazılarından faydalanmıştır. Bazı Yeni Osmanlılar, Jön Türkler, M. Hamdi Efendi, Sa’id Nursî gibi İslamcılar, Seyyid Bey, Şemseddin Günaltay gibi yenilikçiler bunlar arasındadır.

Mehmed Akiif, Sahfahatı’nda Asım isimli şiirinde kendisinden şöyle bahsetmiştir:

....

Mısır’ın, en muhteşem Üstadı Muhammed Abduh

Konuşurken neye dairse Cemaleddin’le;

Der ki tilmizine Afgan’lı

“-Muhammed dinle!

İnkılab istiyorum, başka değil, hem çabucak.

Öne bizler düşüp İslam’ı da kaldırmazsak,

Nazariyat ile bir şeyler olur zannetme!...

O berâhini de artık yetişir, dinletme

Çünkü muhtac-ı tezahür değil, istidadın...”

“gGidelim bir yere, hatta şu bizim Sudan’a;

Yeni bir medrese tesisi edelim Urban’a,

Daha üç beş de faziletli mücahid bulalım,

Nesli tehzib ile, i’lâ ile meşgul olalım,

Çıkarıp gönderelim hâsılı, şeyhim yer yer,

Oradan alem-i İslam’a Cemaleddin’ler.”⁶⁰

Efgânî’nin Mısır’daki tesirleri de çok çeşitli olmuştur. Onun en önemli talebesi, dostu ve yardımcısı olan Muhammed Abduh orta yol ıslahatçısı, Reşid Rıza köktenci eğilimlere sahip olmuşlar, Kasım Emin, Ali Abdürrazık, Lütfi es-Seyyid gibiler ise daha laik ve liberal bir takip **etmişlerdir**. Vefd Parti’sinin kurucusu ve milli bağımsızlık yolunda Mısırlıların verdiği savaşın lideri Sa’ad Zağlul da onun talebeleri ve dostları

⁶⁰ Mehmed Akif Ersoy, **Sahfahat**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1982, s. 441.

arasındandır. Efgânî Mısır'da üyesi, başkanı ve kurucusu olduğu mason localarını ve kuruluşunun öncülüğünü yaptığı Tanzîmü'l-Hizbi'l-Vatani cemiyetini kullanarak Hidiv İsmail Paşa'nın devrilmesi, Mısır halkını istibdad ve sömürgecilik karşısında uyandırmaya çalışmıştır. Bu dönemde Mısır'da gazeteciliğin gelişmesinde de etkisi olmuştur. Bu teşvikler sonunda Selin en-Nakkaş ile Edip İshak Mısr ve et-Ticare, Selim Ancûrî Mir'atü'ş-Şark, yine Edip İshak Mısrü'l-Fetât adlı gazeteleri yayımlamışlardır.⁶¹

Abdülkadir el-Mağribi İstanbul'da Efgânî ile beraber çalışmış, siyasi hayattan çok ilme önem vermiş, arap kimliği duygusunu teşvik eden fikri bir ortamın önemli kişi olmuştur. Arap milliyetçiliği hareketinin mühim simalarından biri olan Muhammed Kürd Ali, Mağribi'nin arkadaşıdır ve bu yoldan etkilenmiştir. Suriye'nin Dürzî bölgesinden olup bir süre Osmanlı Meclisi üyeliğinde bulunan Emir Şekib Arslan, Reşid Rıza vasıtasıyla Efgânî'nin etkisi altında kalmıştır.

Hindistan'da ise Efgânî'nin siyasi ve dini fikirleri Seyyid Ahmed Han'ın görüşlerinin antitezi olmuştur. Ahmed Han'a göre reform amacı sonunda Batı ile bütünleşme iken Efgânî'ye göre ise Batı eperyalizmi ile nihaî ve kaçınılmaz bir karşılaşma ve hesaplaşmadır.

Burada bulunduğu sürece reddiyesine ek olarak çeşitli makaleler yazmış, el-Urvetu'l-Busqa'da tercime edilerek Hindistan'da tesirli olmuştur. Efgânî'nin Hindistan'a etkisi 20. Yüzyılın panislamizinde görülmüştür.⁶²

İran'da da büyük tesirleri olan Efgânî'nin burada üç ana yöne eğilmiştir: Mutlakiyet yönetimine karşı cephe alıp anayasa düzenini gerçekleştirmek, sömürgeci müdahaleye karşı direnmek, İran Afganistan birliğini teşvik etmek. Anayasaya dayalı yönetim telkinleri Seyyid Abdullah, Seyyid Muhammed Tabatabai ve şeyh Fazlullah önderliğinde isyanla sonuçlanmış, 1906'da anayasa çıkarılmış ve ilk meclis kurulmuştur.

Cemaleddin Efgânî hakkında birbirine zıt pek çok görüş zikredilmiştir. Onu Bâbilerden görenler, fesatçı ve hiçbir tarafa mutemet ve muteber olmadığını ifade edenler olmuş, Türköne tarafından "hayatı ve fikirleri tutarsız bir maceracı" olarak nitelendirilmiştir. Kendi çağdışı olan talebe ve taraftarlarının müspet değerlendirmeleri olsa da onu görmeyip de serlerinden bir takım değerlendirmelerde bulunanların düşünceleri daha muteberdir. Fazlurrahman "Batı'nın istilâ hareketini durdurmak gayesiyle fikri ve ahlaki standartların yükseltilmesi için İslam toplumuna genel bir çağrıda bulunan ilk hakiki

⁶¹ Taceddin, a.g.e., s. 37.

⁶² Karaman, a.g.e., s. 463.

Müslüman modernist Cemaleddin Efgânî olmuştur” diyerek onun hakkında müspet ifadeler kullanmıştır.⁶³

Eserleri:

- 1) Tetimmetu'l-Beyan
- 2) Hakikat-ı Mezheb-i Neyçerî ve Beyân-i Hal-i Neyçerî
- 3) El-Urvetu'l-Vusqa

2. Muhammed Abduh

Tam adı Muhammed Abduh b. Hasan Hayrullah'tır. Mısır'ın Nil deltasının, Bahire kazasında Mahalletü'n-Nasr dünyaya gelmiştir. Annesi Arap, babası Türkmen olduğu söylenmektedir. Annesinin soyu Hz.Ömer (r.a)'a ulaştığı söylenir. Rivayetlerin doğru olmaması ihtimali de vardır. Babası Türkmen ülkesinden gelip Mısır'da yerleşmiş, kökü de bir Türkmen ailesine dayandığını söylemiş. Kaynaklarda Abduh'un dedesi Hasan Hayrullah'ın bir Türkmen ailesine mensup olduğu geçmektedir.⁶⁴ Muhterem bir ailenin mensubudur. Yöneticilerin zulümlerine baş kaldırmakla tanınmış ailesi şeref, gurur ve asalet sahibi idi. Bu durumdan kendisi de etkilenmişti. Sağlam bir duruşa ve kişiliğe sahipti.

Ailesinin en küçüğü idi. Bundan dolayı en çok seviliyordu. Babası bundan dolayı onu ilme teşvik etmiştir. İlk önce okula göndermişti. Hıfzını tamamlamış. Kur'an okumayı öğrenmiş, daha sonra tecvidli Kur'an okuması için 1862 yılında Tanta'daki Ahmediye medresesinde kaydolmuştur. Buradaki Kur'an eğitimi bitirdikten sonra 1864 yılında fıkıh, sarf, nahiv derslerini almıştır.⁶⁵

Eğitim metodundan rahatsız olmuş ve okulu terk ederek köyüne dönmüştür. Hocaların okuttuğu fıkıh kuralları ve Arapça'dan hoşlanmadı. Buradaki tahsilinden bıkmış ve babasının meşgul olduğu işle meşgul olmak için 1865 yılında memleketine dönüp evlenmiştir.⁶⁶

Daha sonra ailesi onu okutmak istedi. Fakat kendisi çeşitli bahaneler ileri sürdü. En sonunda baskılara dayanamayıp Tanta yolunu tuttu. Yol arkadaşına yakın bir kasabada kalacağını ve Tanta'ya gitmeyeceğini söyler. Burada 15 gün kaldı ve Şeyh Derviş'le

⁶³ Taceddin, a.g.e., s. 37.

⁶⁴ Mehmet Zeki İşcan, **Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 1.

⁶⁵ İşcan, a.g.e., s. 2.

⁶⁶ M. Sait Özer, **“Muhammed Abduh”**, DİA, İstanbul, 2005, c. 30, s. 483.

tanıştı. Burada hayatın dönüm noktasını yaşamıştır. Şeyh Derviş, Muhammed el-Medenî'nin öğrencilerine yazdırdığı risalelerden oluşmaktaydı. Bu kitaptan kendisine birkaç sayfa okumasını istedi. Abduh okumasını reddetmiş hatta Derviş'in elinde tuttuğu kitabı yere fırlatmış. Şeyh Derviş'in ısrarı üzerine birkaç sayfa okumuş. Böylece her gün sayfalar artıyordu. Anlaşılmayan yerlerini Derviş Abduh'a izah ederdi. Bir keresinde Şeyh'in tarlaya gitmesi gerekirdi. Abduh okuduğu kitabı tek başına aldı ve okuyabildiği kadar okudu. Daha sonra Derviş ile karşılaştı ve devişten anlamadığı yerleri anlatmasını istemiş. Tasavvufi bir kitaptı. Burada Abduh'un hayatı değişti ve ilmi yeniden sevmişti.⁶⁷

Hayatının dönüm noktasını yaşayan Abduh yeniden ilme sarılmış ve Derviş'in sayesinde mantık ve matematik derslerini veren hocaları aramış, kaliteli hocalar bulamayınca kitaplarını tek başına okumaya devam etmiş. Daha sonra Tanta'ya olan nefreti kalmamıştı. Öğrencilere ders verebilecek seviyeye gelmişti.⁶⁸

1866 yılında Mısır'a gider ve ünlü el-Ezher fakültesine kaydolar. Oradaki dersleri almaya başlar. Fakat eğitim metodundan hoşnut olmadı. Eski metodoloji, eski kitapları tekrar etmekten başka bir şey değildi. Abduh, böyle bir eğitimin taklitten öte geçemeyeceğini ve verimli olmayacağını ifade etmiştir. Almak istediği eğitimi alamadı. Bundan dolayı uzlete çekildi. Tefekkür, dua ve zikirle meşgul oldu. Tasavvuf kitaplarını okumaya başladı. Tatillerde evine döner. Orada Derviş'in ziyaretine gider. El-Ezher'de almış olduğu derslerini Derviş'le tekrar okur ve derslerinin değerlendirmesini yaparlardı. Abduh, aklına takılan soruları sorar Derviş de cevabını verirdi. Derviş ilmin faziletini anlattı. El-Ezher'de kendisine hoca bulmasını istemiştir. O da tasavvuf ehlerinden Hasan et-Tavil isimli hocasının derslerine girmeye başladı.⁶⁹

O sırada Mısır'a gelen Cemaleddin Efgânî ile tanıştı. Ondan riyaziye, felsefe ve kelim derslerini almıştı. Abduh, aradığını Efgânî'de bulduğunu söylemişti. Efgânî'nin tavsiyeleri üzerine sosyal ve siyasi konularla da meşgul olmaya başladı.⁷⁰

Abduh, Cemaleddin Efgânî'den etkilenmişti. Müslüman ülkelerden haberdar olması, toplum ve siyaset bilgisine sahip olmasından onun büyük tesiri altında idi. İslam ülkelerinin geri kalış nedenlerini araştırıyor ve çözümler üretmeye çalışıyordu. Müslümanların birlik ve beraberliği hakkında konuşma yapar ve yazılar yazardı. Efgânî'den derslerini aldıktan sonra onun tesiri ile dünya görüşü değişti. Bu olaylara farklı

⁶⁷ İşcan, a.g.e., s. 4.

⁶⁸ İşcan, a.g.e., s. 5.

⁶⁹ İşcan, a.g.e., s. 7.

⁷⁰ Özer, a.g.md., s. 483.

açından bakmasını ve mücadelecî bir şahsa dönüşmesini sağladı. Siyasi, toplumsal, millî, edebî gibi konularda Efgânî, ufkunu açtı. Cehaletten marifete yükselmesini sağlayan ise Dervîş olmuştu. Muhammed Abdüh'un yetişmesinde Dervîş ile Cemaledîdin Efgânî etkin bir rol oynamışlardı.⁷¹

Daha öğrencilik yıllarında derslerini vermişti. Mu'tezile'yi tercih etmesinden dolayı mezuniyeti tehlikeye girdi ve orta dereceyle mezun olmuştu. Muhammed Abdüh 28 yaşında Ezher'de hocalığını yapmaya başladı. Kahire'de tarih ve Arap Dili ve Edebiyat derslerini vermişti.⁷²

Daha sonra Abdüh el-Vekâyi'u'l-Mısriyye isimli resmî gazetesinin öncü yazarlardan biri oldu. Halkı ve toplumu basın yoluyla bilgilendirmeyi ve bilinçlendirmeyi hedefliyordu. Gazeteyi amacına ulaşmak için araç olarak kullanıyordu. Daha sonra Muhammed Abdüh el-Ehram gazetesinde sosyal ve siyasi yazılar yazıp halkı dış güçlere karşı kışkırtıyordu. Urabi Paşa'nın, Hidiv İsmail Paşa ve İngiliz sömürmesine karşı direniş hareketini desteklediği için 1882 yılında Beyrut'a sürgün edildi. Beyrut'ta boş durmayıp ders veriyordu. Daha sonra hocasının daveti üzerine Paris'e gidip el-Urvetu'l-Vusqa dergisini çıkardılar.⁷³ Sahip olduğu metotla İslam dünyasını kurtaramayacağını anladı. Hocasından farklı yollar aramıştır. 1884 yılında Tunus'a oradan da Beyrut'a yöneldi. Bundan sonra siyaset üzerine değil kültür, eğitim ve dinler arası diyalog üzerine durmaya başladı. Beyrut'ta gerek evinde gerek Mescidu'l-Ömer'de siyer ve tefsir derslerini vermişti. Beyrut'ta 3 yıl kalması lazım iken kendisi 6 yıl kalmıştı.⁷⁴

El-Ezher'e hoca olarak tayin edildi. Bazı reformlar yapmak istese de şeyhler tarafından engellenmişti. Müfredatta değişiklikler yapmak ister, bunun faydalarını uzun uzadıya anlatırdı. Fıkıhtan ve diğer İslamî ilimlerden örnek vererek hedefe ulaşmaya çalıştı. Muhammed Abdüh 1899 yılından itibaren el-Ezher'de tefsir derslerini vermeye başlamıştı.⁷⁵

Abdüh Mısır Müftülüğüne getirildi. Hemen sonra Kanun İstişare Meclisi'ne üye olarak atanmıştı. 1901'de İstanbul'a gider. Abdülhamid'i ziyaret ettikten sonra Avrupa ülkelerine gitmişti. Mısır'a dönmeden önce sonra Tunus ve Cezayir'e uğramıştı.⁷⁶

⁷¹ İşcan, a.g.e., s. 9-10.

⁷² Zuhdiya, Adiloviç, **Zbornik Radova İslamskog Pedagogskog Fakulteta u Zenici IV**, İslamski Pedagogski Fakultet u Zenici, Zenica, 2006, s. 96.

⁷³ Özer, a.g.md., s. 484.

⁷⁴ İşcan, a.g.e., s. 39.

⁷⁵ İşcan, a.g.e., s. 46.

⁷⁶ İşcan, a.g.e., s. 49.

Yola çıkma hazırlığından iken aniden rahatsızlanarak 11 Temmuz 1905 yılında vefat etmiştir.⁷⁷

Eserleri:

1. Risaletu'l-Vâridat, 1872 yılında yazılıp ilk defa 1874 yılında Kahire'de basılmıştı.
2. Hâşiye alâ Şerhi'd-Devvânî li'l-Adudiyye, 1875'in sonlarında veya 1876'nın başlarında basılmıştır.
3. El-Urvetu'l-Vuskâ.
4. Şerhu Nehcu'l-Belağa, birinci baskısı 1885'te Beyrut'ta çıkmıştır.
5. Er-Red ala'd-Dehriyyun adlı eserin Arapça tercümesi, Beyrut, 1889.
6. Şerhu Makâmatı Bediuzzaman el-Hemedâni, Beyrut, 1889.
7. Şerhu'l-Basâiri'n-Nasîriyye, Bulak matbaası, 1898.
8. Risaletu't-Tevhid, birinci baskısı Bulak matbaası. İkinci baskısı Menar matbaası, 1908.
9. Takrir fi Islahı Mehakimi'ş-Şer'iyye, Menar matbaası, 1900.
10. Er-Red alâ Hanoto, el-Mueyyed gazetesi, 1900.
11. El-İslam ve'n-Nasraniyye ma'a'l-ilm ve'l-Medeniyye, Menar, 1901.
12. Tefsiru Sureti'l'Asr, Menar, 1903.
13. Tefisru Cuz'i Amme, Cemiyet-i Hayriyye-i İslâmiyye, 1903.
14. Tefsiru Sureti'l-Fatiha, Kahire, 1905.
15. Tesiru Kur'ani'l-Hakîm, Menar dergisinin ilk beş cildinde yayınlanmış.⁷⁸

E. ESERLERİ

Cozo'nun 250'den fazla yazdığı eser, makale, tebliğ, aktüel yorum, tartışma, sorulara cevaplar yanı sıra Kur'an çalışmaları ve tefsirdir. Güncel konuları ve sade bir dille kaleme aldığı yazıları büyük ilgiyle okunmaktaydı.

Cozo, 1962 yılından itibaren 4 yıllık bir süre içinde Glasnik VIS dergisinde Kur'an Tefsiri adı altında makalelerini yayınlamaya başlayacaktı. Bu 4 yıllık çalışma daha sonra 3 kitap haline Prijevod Kur'ana s Komentarom (Kur'an Meali ve Tefsiri) adı altında getirilecekti. En sonunda Ali İmran suresinin 175. Ayetiyle bu çalışmayı bitirecekti.

⁷⁷ İşcan, a.g.e., s. 54

⁷⁸ İşcan, a.g.e., ss. 55-61.

1965 yılından itibaren yani 24 yıllık zaman içinde okuyucuların sıkıntılarını ve dertleriyle dertleşmek amacıyla, Glasnik VIS dergisinde ve 1978 yılından başlayarak okuyucuların sorularına cevap verecekti.

Cozo, 1974-1978 yılları arasında Preporod gazetesinde Radi Ibreta (İbret İçin) ve Sjecanja (Hatırat) bir dizi yazıları yayınmaya başlayacaktı.

Cozo'nun çalışmalarını geniş, kapsamlı ve muhteva açısından zengin olması dikkatimizi çekmektedir. Çalışmalarını Novi Behar, El Hidaje, Islamski Glas, Takvim, Hrvat, Islamska Misao, Sloboda i Savjest, Zbornik Radova FIN, Glasnik VIS ve Preporod'da görmekteyiz.

Etkiye tepki gösteren Cozo, meydan okumalara cevap vermekten kaçınmazdı. Cedelleşme ve tartışmalardan uzak durmazdı. İlk yazıyı Kur'an ve İslam Öğretisinde İsa (a.s)'ın annesi, Meryem, cevap olarak fra Branko Kriliç'e Glasnik dergisinde 1958 yılında yayınlamıştı.

Hüseyin Efendi Boşnakça ve Arapça dillerinde yazardı. Ayrıca kaleme aldığı En'am Serif kitabı alhamiyado yazıyla yayınlanmıştı. İmzasını tam adı ve soyadı yazarak, bazen Ebul Dzim (ebul Cim) (Dzermaluddin kendi oğlunu düşünerek) bazen de imzasız olarak yayınladığı eserler olmuştur. Boşnakça yazılmış eserler, makaleler ve konuşmalar herkesin elinin altındadır. Meçhul olan yazılar Arapça dilinde olanlardır. İslam Birliği tarafından Takvim'de Arapça'dan sadece 3 çalışmayı tercüme edilmiştir. Kuveyt el-Arabi'sinde iki çalışma ve Tripoli'de 1. İslam Dava Konferansı'nda yaptığı konuşmadır. El-Arabi dergisinde Kile ve Kale çalışması yayınlandı ve bundan dolayı al-Alame lakabı verilmiştir. Aynı zamanda Savtu'l-İslam ve es-Siyasetu'l-Usbuiyya dergilerinde çalışmaları yayınlanmıştır.⁷⁹

Müsatkil çalışma olarak:

1. Prijevod Kur'ana s komentarom (Kur'an Meali ve Tefsiri), (prvi dzuz) izdanje VIS-a u SFRJ, Sarajevo, 1966.

Birinci Cüz:

Birinci Bab: Fatiha suresi- bismelenin anlamı, İslam öğretisinin özü, İslam'ın dünyaya bakışı.

⁷⁹ Nakiçeviç, a.g.e., s. 27-28.

İkinci Bab: Bakar suresi, İnsanların çeşitleri, birinci, ikinci ve üçüncü çeşidi, Kur'an2ın icazı, Allah'ın birliği, Ölümden sonraki hayat, Varlığın maddesi, Allah'ın varlığına dair deliller, İnsanın dünyadaki misyonu, Yahudilere mesaj, Mısırlı Yahudiler ve Kızıl Denizin geçmeleri, Mucizeler, Yahudiler ve Musa, İnsanların Ortak değer ölçüsü, Yahudiler ve Tur Dağı, ineğin boğazlanması, Mühürlenmiş kalpler, Hz. Muhammed (a.s)'ın dönemindeki Yahudilerin üç topluluğu, Allah'ın kelamını kötüye kullanma ve tahrif etme, Yahudilerin on emri, Yahudilerin Peygamberlere karşı davranışı, Yahudilerle tartışma, Hz. İbrahim (a.s)'ı savunması ve sihri kınanması, Öncekilerin hükmünü değiştirilmesi, maddi ve manevi açısından Müslümanların güçlenmesi, Allah'ın emri, camilerin çok fonksiyonel olması, iyinin habercisi Muhammed (a.s), İbrahim (a.s), İsmail (a.s) ve Kabe, İbrahim (a.s)'in dini, peygamberler arasında üstünlük yoktur.

2. Prijevod Kur'ana s komentarom (Kur'an Meali ve Tefsiri), (drugi dzuz) izdanje VIS-a u SFRJ, Sarajevo, 1966.

Kible'nin önemi, Kudüs ve Müslümanlar, insanın birinci mabedi olan Kabe, sabur, ölüme hazırlıklı olmak, Safa ve Merve, hakikatin örtmesi, Allah'ın birliği ve sünnetullah, Allah ile insan arasında tevessül yok, İslam ve tarikat, helal ve haram, İslam düşüncesinin çağdaşlığı, temiz yiyecekleri, şirk, hakikatle alışveriş, iyiliğin özü, kıyamet iman, müslümanın maddi vazifeler, İslam ve kölelik, kısas, öğüt, oruç, iradenin önemi, duanın anlamı, başkalarının istismarın yasaklanması, dinle ticaret, vaktin hesaplanması, Allah yolunda cihat, vazife ve Haccın anlamı, münafıklık, barışa çağrı, çağdaş insanın maneviyatın eksilmesi, insanın sosyal olması, İslam'da sosyal dayanışmanın anlamı, içkinin yasaklanması, İslam'da ailesi ve nikah, Allah'ın adına yemen etmek, kadın eşitliği, namazın muhafazası, kocasının ölümünden sonra kadının hakkı, Allah'a tevekkül ve kendine güven.

3. Prijevod Kur'ana s komentarom (Kur'an Meali ve Tefsiri), (treći dzuz) izdanje VIS-a u SFRJ, Sarajevo, 1967.

Peygamberlerin ortak misyonu, inanç özgürlüğü, niyetin önemi, la ilahe illallah, dinde zorlama yoktur, İslam'da özgürlük kavramı, İslam ve bölgemizde yaygınlaşması, Allah'ın işaretleri, güçsüzlere yardım etmeyen Müslüman değildir, insan ve "ben", İslam ve faiz, borçların hükmü, iyiliği yapmamak günahdır, Allah'ın kuşatması, insan hayatında ahlaki ve etiğin faktörü. Üçüncü babı: Ali İmran, muhkem ve müteşabih ayetler, insanın idrak gücü, insan ve madde, maddi ve manevi faktörün uzlaştırması, İslam'da Allah'ın

varlığı hakkında, İslam-mükemmel vahyin şekli, olayların sünnetullaha göredir, müminler ve kâfirler, sünnetin önemi, Allah'ın peygamberleri ve onların vazifesi, İsa (a.s), Kur'an ışığında İsa (a.s), Kur'an Allah'ın vahyi, adalet ve kardeşliğin göstergesi, Tek tanrı tek hakikat, insan amellerin mutlak ve mukayyedin ölçüsü, kötülüğe karşı sürekli savaşmak.

4. Prijevod Kur'ana s komentarom (Kur'an Meali ve Tefsiri), (cetvrti cüz), Glasnik VIS, 1974-1976)

Öncekilerin vahyinden sapmamak, İbrahim (a.s) ve Kabe, Müslümanlar pozitif süreçlerin taşıyıcıları, iyiliği emretmek-kötülüğü yasaklamak, iyilik yapmak-kötülükten nehyetmek, hükümler ve uygulanması, hükümler ve istisnai durumlar, imanın anlamı, Uhud savaşı, Uhud savaşından öğütler, meleklerin yardımı, faizin yasaklanması, Kur'an ve çağdaş faizin kavramı, insan ve hayat olayları, insani yardımlaşma ve dayanışma, tabiatın eşyaları, Kur'an ve yeryüzünde dolaşması, hükümleri uygulamak için mücadele sınırlı değil, bu dünya ve öbür dünyadaki başarı, dünya ve tanrıya hakkındaki düşünceleri metafizikten arındırılması, başarı mucizenin bir sonucu değildir.

5. Islam u Vremenu (Günümüzdeki İslam), izdao Izvrsni odbor Udruzenja ilmije za SR Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1976. Godine.

Müellifin Glasnik VIS, Islamski glas, Novi Behar, el-Hidaje, Takvim dergilerinde neşrettiği bazı makalelerinden oluşmaktadır. Kitapta Kur'an ve Sünnet'in çağdaş yorumları bulunmaktadır. İctihad kapısının yeniden açılması, İslâm'da kadın ve diğer bazı aktüel konular ele alınmıştır. Her şey akıl ve bilimde olmadığını insanın ruhun var olduğunu, İslam'ın bilime karşı olmadığını söylemektedir.

6. Fetve u Vremenu 1965-1977 (Çağdaş Fetvalar), Ilmijja u BiH, Opcinski odbor Srebrenik, Srebrenik, 1966.

Hüseyin Cozo'nun fetvaları derlenmiştir.

7. Fetve (Pitanja i odgovori) (Fetvalar soru-cevap), Publik pres-Beograd. Priredili: Mr. Mehmed Beckovic i Dzemo Mujovic, Novi Pazar, 1996.

Mehmed Becovic ve Dzemo Mujovic tarafından tedvin edilip derlenen eser, müellifin Glasnik VIS dergisinde ve Preporod gazetesinde "siz soruyorsunuz biz cevaplıyoruz" adı altında yayımlanan okuyucu sorularına verdiği cevapları ihtiva etmektedir. Eserde çeşitli konularda 714 soru ve cevap toplanmıştır. Cevapları bazen uzun bazen kısadır. Dipnot ve kaynağı göstermeden cevaplamaktadır.

8. Tefsir I : Skripta za Prvu God. Studija (Sarajevo 1982).

9. Tefsir II: Skripta za Drugu God. Studija (Sarajevo 1982) ve

10. Tefsir IV: Skripta za IV God. Studija (Sarajevo 1982. 1984).

Bu ders notlarından Saraybosna İlahiyat Fakültesi'nde dersini vermişti. Birinci, ikinci ve dördüncü ders notu ise 3. ve 4. sınıfta okutuluyordu. Kur'an hakkında ana konular bulunmaktadır.

11. İzabrana djela, el-Kalem, Sarajevo, 2006.

Bu eserde Cozo'nun en önemli ve en etkili makale, tartışma, araştırma ve fetvalar tedvin edilmiştir. Bu eser 5 ciltten teşekkül edilmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz bütün kitaplarını ihtiva etmektedir. Bu çalışma Hüseyin Efendi'ye karşı olan saygı ve sevgi bu esere baktığımız zaman görülmektedir.

F. ÇEŞİTLİ DERGİLERDE YAYINLADIĞI MAKALE, YAZI VE GAZETE HABERLERİ

- Jedna ružna navika. – XXVI/1963; br. 9-10, str. 386 – 388. Ebul Džim.
- Džamija koja optužuje. – XXVI/1963; br. 9-10, str. 401-402. Ebul Džim.
- Vjerski službenici u borbi protiv zaostalosti, štetnih običaja i navika. – XXVI/1963; br. 9-10, str. 403-407. Ebul Džim.
- Potreba čuvanja razvijanja i njegovanja duhovnih vrijednosti. – XXVII/1964; br. 11-12, str. 533 – 536. Ebul Džim.
- Naša razmišljanja povodom ramazanskog Bajrama. – XXVII/1964; br. 1-2, str. 3-4. Bez potpisa.
- Merhum Šejh Muhammed Šeltut. – XXVII/1964; br. 1-2, str. 17-23.
- Islam i fatalizam. – XXVII/1964; br. 3-4, str. 109 – 112. Ebul Džim.
- Prvi kongres Akademije islamskih nauka. – XXVII/1964; br. 5-6, str. 213-220.
- Svjetska muslimanska konferencija. – VI zasjedanje u Mogadišu – Somalija. – XXVIII/1965; br. 3-4, str. 100-103.
- Pitanja čitalaca i naši odgovori. – XXVIII/1965; br. 3-4, str. 104-108; br. 5-6, str. 168-178; br. 9-10, str. 323-335; br. 11-12, str. 416-422.

- XXIX/1966; br. 1-2, str. 26-35; br. 3-4, str. 119-128; br. 5-6, str. 239-251; br. 7-8, str. 326-337; br. 9-10, str. 428-445.
- XXX/1967; br. 1-2, str. 30-43; br. 3-4, str. 138-150; br. 5-6, str. 245-251; br. 9-10, str. 443-460.
- XXXI/1968; br. 1-3, str. 82-93; br. 4-6, str. 187-198; br. 7-8, str. 300-309; br. 9-10, str. 436-445; br. 11-12, str. 501-512.
- XXXII/1969; br. 1-2, str. 28-36; br. 5-6, str. 257-264; br. 7-8, str. 344-352; br. 9-10, str. 450-462; br. 11-12, str. 567-574.
- Smisao obnove islamske misli.-1975. Godine, s, 7-12. Ovaj rad je ponovo obnovljen u Travniku za 1997.-1417/18 u izdanju ĩlmijje Bosne i Hercegovine, drugo izdanje, Sarajevo, 1997, s. 113-119.
- Talha Husejin i Malik bin Nebi,-1975. godine, s. 315-317.
- Sejh Muhammed Ebu Zehre.- 1975. Godine, s. 321-323.
- Abdulkahar Muzeker,-1975. Godine, s. 323-324.
- Pitanje morala i situacija covjeka.-1979. Godine, s. 3-11.
- Covjek i jegova soboda.- 19980. Godine, s. 51-56.
- Prepreke na putu islamske da'we, 1997. Godine, s. 209-217. Govor odrzan na Prvoj konferenciji za islamsku da'wu, Tripoli, Libijska Arapska Republika, decembar 1970ç godine, trc Mustafa Prljaca,
- Razum i vjera nisu u sukobu,1997. Godine, s. 219-224. Objavljeno u El-Arabi, Kuvajt, jul 1980, br. 260, s., 56-58, trc Nedzad Grabus.
- Suprostavljanje umjesto dijaloga, 1997. Godine, s. 225-230.
- Objavljeno u: El- Arebi, Kuvajt, br. 228, 1977: trc Munir Ahmetspahic.

PREVOD

- Uz prvi broj''-I/1970 godine br.1, s. 1.
- Kada se sukobe dva muslimana.- I/1970: br. 2, s. 1.
- Umro je covjek- djelo je ostalo.-I/1970: br. 3, s. 1.
- Ramazan-dublji prodor u zivot i svijet.- I/1970: br. 5, sç 1.
- ĩz pera urednika.- I/1970: br. 5, s. 1.
- Rane su zarasle- zasto ponovo pocinjati.-I/1970: br. 7, s. 1.
- Dizite skole- djeca vas mole.-I/1970: br. 8, s. 1.
- Oskolovanju ponovo.-I/: br. 9, s. 1.

- Bajram u znaku nove afirmacije.-I/1970: br. 10, s. 1.
- Nova godina nas veliki ispit.-I/1970: br. 11, s. 1.
- Alarm za uzbunu.- I/1970 br. 12, s. 1.
- Covjek- kak oto danas zvuci. – II/1971: br. 13, s. 1, i 3.
- Vlastita soloboda najveći neprijatelj. –II/1971: br. 15, s. 1.
- Svjetlost naseg trenurka. – II/1971: br, 17, s. 1.
- Za ravnopravu i ravnomjernu vjersku aktivnost.- II/1971: br. 17, s. 1.
- Okrenimo se nasin novim stvaralackim snagama. – II/1971: br. 19, s. 1.
- Za pravom mjesto i ulogu vjernika u samoupravnom drustvu. –II/1971: br. 20, s.1 – 3.
- Za uspostavljanje cvrcih karika bratstva, jedinstva i ravnopravnosti. – II/1971: br. 22, s. 1.
- Narkomanija bolestisavremenog svijeta ili zlo kojem postajemo dobrovoljni pacijenti. – II/1971: br. 23, s. 1.
- Jesmo li zaslužili? – II/1971: br. 24, s. 1.
- Īlmija- znacenje faktora cjelokupne drustvenje izgradne. – II/1971: br. 26, s. 1.
- Borba za cistocu duše- borba za lijepotu svijeta . – II/1971: br. 27, s. 1.
- Učiti, učiti, učiti. – II/1971: br. 28, s. 1.
- Bajramski bilanski nasih (ne) uspjeha. – II/1971: br. 29, s. 1.
- Krvna osveta- krvavi danak nasem primitivizmu. – II/1971: br. 30, s. 1.
- Za reafirmaciju muslimanske kulturne bstine.- II/1971: br. 31, s. 1.
- Īmperativ naseg vremena- izgradzivanje novog covjeka. – III/ 1972: br. 32, s. 1.
- Zahvalnica. – III/1972: br. 32, s. 3.
- Mi pod lupom-Kakvi smo i kakvi bi trebali biti.- III/1972: br. 33, s. 1.
- Uz ovaj nasveliki praznik. – III/1972: br. 34, s. 4.
- U novojgodini sa novim uspjecima i novim zadacima. - III/ 1972: br. 35, s. 1.
- Nasa najveća radost- manifestacija bratskih odnosa. – III:/1972: br. 36, s. 1.
- Drustvena aktivnost osnovno mjerilo vrijednosti. – III/1972: br. 37, s. 1.
- Goradze u znaku velikog jubileja. – III/1972: br. 38, s. 1.
- Seminar u Mostaru i zajednicka briga o drustvenim interesima. – III/1972: br. 39, s. 1.
- Uz rodzenje Bozjeg poslanika. – III/1972: br. 40, s. 1.

- ‘‘Allah nije hteo decaka’’(polemicki odgovor na napis objavljen u ‘‘Vecernjim novinama’’ . – III/1972: br 41, s. 1.
- Anonmna djelatnost dvostrukih elemenata. – III/1972: br. 42, s. 1.
- Dijalog i Islam. – III/1972: br. 43/44, s. 1-2.
- Smt dvojce islamskih ucenjaka. – III/1974: br. 89, s. 4.
- Sjecanje na Ala el Fasija. – III/1974: br. 92, s. 5.
- Kakva nam vjerska literatura treba. – V/1974: br. 93, s. 1.
- Tri dana u tuzlanskom bazenu medzu imamima i dzematlijama. – V/1974: br. 96, s. 3.
- Jedan znacajan jubilej povodom 40- gosisnjice smrt hafit Ahmed Hilmi ef. Muftica. – V/1974: br. 97, s. 3.
- Radi ibret(pouke) . – V/1974; br. 100, s. 13; br. 103, s. 5; VI/1975;br. 107, s. 3; br. 110, s. 5; br. 111. S. 5; br. 112, s. 5; br.13, s. 5; br. 114, s. 5-6; br.115, s. 5; br. 116, s. 5; br. 117, s. 10; br. 119, s. 5.
- Kako menjati staro i prezivjelo. – VI/1975; br.104, s. 3.
- Popravak turbeta u Busovaci.- VI/1975; br. 108, s. 4.
- Sjecanje na rahmetli Hasan ef. Skapura. – VI/1975; br. 114, s. 13.
- Protiv Sunda. –VI/1975; 116, s. 1.
- Uvodzenje ljetopisa u dzamije- imperativ naseg vremena – VI/1975; br. 118, s. 1.
- Gazi Husrefbegova medresa.- VI/1975; br. 119, s. 1.
- U susretu Rmazanu. – VI/1975; br. 120, s. 1.
- Knjiga.- VI/1975; br. 120, s. 5.
- Izbor za organe Islamske zajednice. - VI/1975; br. 121, s. 1.
- Dva jezika. – VI/1975; br. 121, s. 5.
- Bajram. – VI/1975; br.122, s. 1.
- İftar u Harem serifu. – VI/1975; br.123, s. 5; br. 124, s. 5; br. 125, s. 5.
- Sredina. –VI/1975; br. 126, s. 1.
- Kurban bajram. – VI/1975; br.127, s. 1.
- Sjecanja. – VI/1975; br.126, s. 5; br.127, s. 5. VII/1976; br. 128, s. 6; VII/1976; br. 129, s. 5; VII/1976; br.130, s. 5; VII/1976; br. 131, s. 6; VII/1976; br. 132, s. 6; VII/1976; br. 135, s. 6; br. 142, s. 5; br. 151, s. 6.
- VIII/1977; br. 162, s. 8, br. 167, s. 18.
- Dijalog. – VII/1976; br. 128, s. 1-2.

- Krupnim koracima naprijed. – VII/1976; br. 129, s. 1.
- Briga o radnicima na privremenom radu u Inostranstvu.- VII/1976; br. 130, s. 1-2.
- Jedinstvo misli i akcija. – VII/1976; br. 131, s. 1.
- Pomaganje drugog.- VII/1976; br. 132, s. 1.
- Uz 1449. Rodjedan Muhammeda a.s.- VII/1976; br. 113, s. 2.
- Znacajan gest. – VII/1976; br. 135, s. 6.
- Posjeta Reis ul uleme nekim mjestima Bosanskih krajine. – VII/1976; br. 143, s. 3.
- Ramazan medzu nama.- VII/1976; br. 144, s. 3.
- Obradzivanje visine sadakatul fitra. – VII/1976; br. 145, s. 5.
- Priznanje. – VII/1976; br. 146, s. 6.
- Dzematlije u potpunosti shvatile znacenje akcije. – VII/1976; br. 147, s. 1.
- Priznanje. – VIII/1976; br. 147, s. 5.
- Borba z apravog strucnjaka i covjeka.- VII/1976; br. 148, s. 1.
- Smisao i znacenje zrtve u islamu.-VII/1976; br. 149, s. 3.
- Obavjestenje. – VII/1976; br.149, s. 3; br. 150, s. 14.
- Ipak se krece.- VII/1976; br.151, s. 6.
- Znamo sta hocemo. – VIII/1977; br. 152-153, s. 2.
- Poruka Hidzre.- VIII/1977; br152-153, s. 7.
- Primopredaja emaneta.- VIII/1977; br. 154, s. 1.
- Znacaj savetovanja.- VIII/1977; br. 155, s. 1.
- Gradice se dzamija u Bradasu. – VIII/1977; br. 155, s. 2.
- Uz rodjenje Bozjeg poslanika.- VIII/1977; br. 156, s. 1.
- Aktivo ukljucivanje u zbivanje.- VIII/1977; br.157, s. 1.
- Dijalog.-VIII/1977; br. 158, s. 3.
- Nas fakultet- inspiracija i obaveza.-VIII/1977; br. 159, s. 1.
- U borbi protiv praznovjera. – VIII/1977; br. 160, s. 1.
- Islamski brak. – VIII/1977; br. 161, s. 1.
- Parolastvo Saita Orahovica. – VIII/1977; br. 161, s. 16.
- Nas veliki prijatelj.- VIII/1977; br. 162, s. 4.
- Zasluge rahmetli Sulejmana ef. Kemure.-VIII/1977; br. 170-171, s. 5.
- Za zivotnije seminare. – VIII/1978; br. 172, s. 1.
- Na vjesti o smrti Ante Miljasa .- IX/1978; br. 177, s. 4.
- Novo u Ustavu Islamske zajednice. – IX/1978; br. 182, s. 2.

- Merhum hadzi Dervis ef. Sprahic muderis. –IX/1978; br. 182-3, s. 22.
- Penziona i zdravstveno osiguranje imama .- IX/1978; br. 184, s. 4-5.
- Muslimanska-zena i majka. – IX/1978; br. 185, s. 4-5; br. 186, s. 4.
- Mala pomjieranja.- IX/1978; br. 185, s. 2.
- Rukopis sa Odzaka kod Ustikoline.-IX/1978; br. 185, s. 12.
- Mehmed ef. Handzic. – IX/1978; br.186, s. 13.
- Smisao zrtve i sve opca solidarnost. – IX/1978; br. 198-199; s. 1.
- Doprinos ‘Preporoda’. – IX/1978; br. 200, s. 4.
- Vrijeme obnavljanje Islama.- IX/1978; br . 200, s. 5.
- Borite se za cisti Islam. – X/1979; br.202, s. 1.
- Seminar za Udruzenje ilmije. – X/1979; br. 203, s. 1.
- Tajanstveni nebeski znak.- X/1979; br. 213, s. 1.
- Homeini. - X /1979; br. 215, s. 8-9.
- Psovanja. –X/1979; br. 216, s. 4.
- Odlazak velikog prijatelja.-X/1979; br. 218, s. 2.
- Pitanja i odgovori.-VIII/1977; br. 160, s. 16.
- Vi pitate- Mi odgovaramo. – IX/1978; br. 194, s. 2; br. 195, s. 2; 196, s. 2; br. 197, s. 2; br. 198-199, s. 2;
- X/1979; br. 202, s. 11; br.205, s. 2; br. 6, s. 2; br. 207, s. 2; br. 208, s. 2; br. 209, s. 7; br. 211, s. 16; br. 212, s. 16; br. 213, s. 16; br. 214, s. 10; br. 215, s. 10; br. 216, s. 10; br. 217, s. 10; br. 218, s. 10; br. 219, s. 10; br. 220, s. 10; br. 221, s. 10.

SAVJET I SLOBODA

- Islamska zajednica u Socijalistickoj Federativnoj Jugoslaviji, SAVJET I SLOBODA, Savezak II, izdanje’’ Znaci vremena’’. Centar za istrazivanje Biblije i dokumentacije imformacija, Zagreb, 1980. Godine, s. 3-4.

ISLAMSKA MISAO

- Pravi put i stranputice tresavufa, I/1979; br. 5, s. 18-20.
- Propisivanje posta ima duboko opravdanje, IV/1982, br.41, s. 6-16. Ovo je redakcija izbor njegovih radova na temu posta objavljenih u povodu njegove smrti.

ZBORNİK RADOVA Islamskog teoloskog fakulteta

- Potreba i pokusaji savremene interpretacije i egzegeze kur’anske misli, I/1982, s. 11-24.

SKRİPTE

- Tefsir- tumačenje Kur'ana, skripta za I godinu studija, Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1982., 108. S. Umnoženo fotokopiranjem.
- Tefsir- tumačenje Kur'ana, skripta za II godinu studija, Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1982, 102. s.
- Tefsir- tumačenje Kur'ana, skripta za IV godinu studija, Islamski fakultet, Sarajevo, 1984, s. 173.

ZASEBNA DJELA

- Islam u vremenu, izdao Izvršeni odbor Udruženja ilmije za SR Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1976. Godine, s. 212.
- Prijevod Kur'ana s komentarom, (birinci cuz), izdanje VİS-a u SFRJ, Sarajevo 1966.
- Prevod Kur'ana s komentarom, (ikinci cuz), izdanje VİS-a u SFRJ, Sarajevo 1967.
- Prijevod Kur'ana s komentarom, (ucuncu cuz), izdanje VİS-a u SFRJ, Sarajevo 1967.
- Fetve u vremenu 1965-1977, İlmijja u BiH, Općinski odbor Srebrenik, Srebrenik, 1996. Godine, 286 s.
- Fetve (Pitanja i odgovori), Publik pres-Beograd. Priredili: Mr. Mehmed Becovic i Dzemo Mujovic, Novi Pazar, 1996, drugo izdanje, 516 s.
- Na arapskom jeziku

EL-ARABI

- Razum i vjera nisu u sukobu, Kuvajt, juli 1980, br. 260, s. 56-58.
- Prijevod koji sačinio Nedžad Grabus objavljen u Takvim uza 1997. Godine, s. 219-224.
- Suprostavljanje umjesto dijaloga, Kuvajt, novembar 1977, br. 288, (bez navođenja stranice). Prijevod Munira Ahmetpahića je objavljen, također u Takvim uza 1997. Godinu, s. 225-230.
- Qile we qale. Za ovaj rad samo saznali od Muharema Omerdića.

SAVETU-L-ISLAM

- Problem reforme u islamu. Ovaj rad je objavljen u Islamskom glasu, (II/ 1936, br. 24, s. 1-2.) tre Ahmed Mulalić.
- NA BOSANCIĆI
- En'am serif (amalića), Izdavač i nakladnik: Prva muslimanska nakladna knjižara, Sarajevo, 1943, 144, s.

- Literatura:
- Enes Karic, "Prilog bšbliografije radova Husejin Dzoze", Glasnik Vrhovnog islamskog starjesinstva, Sarajevo, XVI/1982, br. 3, s. 259-268.
- Kur'an casni. - XXXIII/1970; br. 1 - 2, str. 3 - 7.
- Izlazenje iz uskih okvira naseg postojanja. - XXXIII/1970; br. 3 - 4, str. 113 - 121.
- Islam i Muslimani. - XXXIII/1970; br. 5 - 6, str. 201 - 206.
- Otvorenost Islama prema drugim. - XXXIII/1970; br. 5 - 6, str. 220 - 227. Ebul Dzim.
- Problem ozivljavanja duhovne komponente u savremenom razvoju. - XXXIII/1970; br. 7 - 8, str. 313 - 319.
- Akcija fonda Gazi Husrevbegove medrese. -XXXIII/1970; br. 9- 10, str. 433 - 435.
- O jednom raspisu. -XXXIII/1970; br. 9 - 10, str. 448 - 452. Ebul Dzim.
- Problem opce zaostalosti. - XXXIII/1970; br. 11 - 12, str. 543 - 551.
- Unija arapskih zemalja. - XXXIV/1971; br. 1 - 2, str. 2 - 5.
- Nove snage. - XXXIV/1971; br. 3 - 4, str. 129 - 134.
- Ko je kriv za devijacije u ponasanju jednog dela omladine? - XXXIV/1971; br. 3 - 4, str. 153 - 155.
- Islam. Vjera u jednog Boga. - XXXIV/1971; br. 5 - 6, str. 225 - 231.
- Roditelji i skolovanje djece. - XXXIV/1971; br. 5 - 6, str. 261 - 264. Ebul Dzim.
- Islam. Muhammed a.s kao Boziji poslanik. - XXXIV/1971; br. 7 - 8, str. 337 - 343.
- Islam. Namaz. - XXXIV/1971; br. 9 - 10, str. 446 - 451.
- Islam. Zekat. - XXXIV/1971; br. 11 - 12, str. 557 - 564.
- Islam. Post. - XXXV/1972; br. 1 - 2, str. 1 - 8.
- Islam. Hadz. - XXXV/1972; br. 3 - 4, str. 113 - 121.
- Islam. Covjek. - XXXV/1972; br. 5 - 6, str. 213 - 221.
- Islam. Kur'an. - XXXV/1972; br. 7 - 8, str. 309 - 317.
- Jedna napomena povodom pitanja studenta Ibrahima Begica. - XXIX/1967; br. 9 - 10, str. 471 - 472. Bez potpisa.
- Uz ovogodisnji Kurban Bajram. - XXX/1967; br. 1 - 2, str. 1 - 4.
- U susret novim izborima za clanove Sabora. - XXX/1967; br. 5 - 6, str. 222 - 226.
- Osvrt na roman Derivs i smrt, XXX/1967; br. 7 - 8, str. 371 - 377.
- Zapazanja sa puta po Sandzaku, Kosmetu i Makedoniji. - XXX/1967; br. 9 - 10, str. 460 - 467.

- Hiljadugodisnjica objave Kur'ana. - XXX/1967; br. 11- 12, str. 497 - 501.
- Smisao i odnova islamske misli. - XXXI/1968; br. 1 - 2, str. 3 - 9.
- Islam i drustvena angazovanost. -XXXI/1968; br. 4 - 6, str. 54 - 160.
- Mimeterul Islam (tribina Islama) . Prikaz. - XXXI/1968; br. 4 - 6, str. 258 - 264 i br. 7 - 8, str. 338 – 344.
- Mladi i religija. XXXI/1968; br. 7 - 8, str. 279 - 284 .
- Impresija sa puta po centralnoj Bosni. - XXXI/1968; br. 9 - 10, str. 409 - 416.
- Da'vetul Hakk (Prikaz) . - XXXI/1968; br. 9 - 10, str. 449 - 456.
- Musliman. - XXXI/1968; br. 11 - 12, str. 475 - 480.
- Geneza krize na bliskom Istoku. - XXXII/1969; br. 1 - 2, str. 7 - 10; br. 3 - 4, str. 105 – 107.
- Na grobu posljednjeg Bozijeg poslanika. - XXXII/1969; br. 5 - 6, str. 193 - 200.
- O ponasanju mladih. -XXXII/1969; br. 7 - 8, str. 289 - 296.
- Covjek na mjesecu. Kakav je smisao ovog uspeha ? - XXXII/1969; br. 9 - 10, str. 404 - 408.
- Povodom paljevine dzamije Al Aksa u Jerusalemu. - XXXII/1969; br. 11 - 12, str. 546 - 551.
- Islam. Upucivanje na dobro i odvracanje od zla. - XXXV/1972; br. 9 - 10, str. 405 - 421.
- Islam. Sudbina (Kada i Kader) . - XXXV/1972; br. 11 - 12, str. 517 - 525.
- Islam. Sunnet. - XXXVI/1973; br. 1 - 2, str. 1 - 10.
- Islam. Ibadet. - XXXVI/1973; br. 3 - 4, str. 97 - 106.
- Islam. Musliman. - XXXVI/1973; br. 5 - 6, str. 193 - 203.
- Islam. Dzihad. -XXXVI/1973; br. 7 - 8, str. 289 - 299.
- Islam. Otvorenost prema drugima. - XXXVI/1973; br. 9 - 10, str. 391 - 399.
- Islam. Polozaj zene. XXXVI/1973; br. 11 - 12, str. 477 - 486.
- Izasao je iz stampe Novi Ilmihal. (Sastavio: H. Naim ef. Hadziabdic). - XXXVI/1973; br. 11 -12, str. 538 - 572.
- Merhum hazdi hfz. Sinanudin Sokolovic. - XXXVI/1973; br. 11 - 12, str. 568 - 572.
- Islam. Odnos prema svjetu. - XXXVII/1974; br. 1 - 2. str. 5 - 12.
- Islam. Nauka. - XXXVII/1974; br. 3 - 4, str. 113 - 123.
- Istorijska uloga Reis ul uleme Hadzi Sulejman ef. Kemure u razvojnom putu Islamske zajednice u SFRJ. -XXXVIII/1975.

- br. 3 - 4, str. 145 - 153.
- Uloga i značaj Ilmije, (razmatranje povodom ustolicenja novog Reis ul uleme). XXXVIII/1975; br. 5 - 6, str. 264 - 273.
- Značaj i serijatska osnova akcije ubiranja zekata i sadekatul fitra. - XXXIX/1967; br. 4, str. 331 - 341.
- Razum i srce u Kuranu. - XXXIX/1976; br. 5, str. 461 - 468.
- Teorija - praksa, riječ - delo. - XXXIX/ 1976; br. 6, str. 573 - 579.
- Dijalog. XL/1977; br. 1, str 1 - 7.
- Perspektive i zadaci Islamskog teoloskog fakulteta. - XL/1977; br. 5, str. 533 - 542.
- Uloga i doprinos Hadzi Sulejman ef. Kemure u podizanju Islamskog teoloskog fakulteta. - XL/1977; br. 5, str. 586 - 589.
- Uloga fakulteta i medrese u razvoju vjerskog zivota. XLI/1978; br. 3, str. 193 - 198.
- Objava mogucnost i nacin. - XLI/1978; br.4, str. 283 - 286.
- Bogobojaznost - sta je to ? - XLI/ 1978; br. 5, str. 411- 418.
- Dijete iz epruvete. - XLII/1979; br. 1, str. 1 - 6.
- Pitanja i odgovori. - XLII/1979; br. 1, str. 79 - 80.
- Covjek - misija i sustina njegova bica. - XLII/1979; br. 2, str. 117 - 124.
- Pitanja i odgovori. - XLII/1979; br. 2, str. 185 - 189.
- Pravi put i stramputice tesavufa. - XLII/1979; br. 3, str. 235 - 241.
- Covjek - Misija i sustina njegova bica. -XLII/1979; br. 5, str. 430 - 438.
- Snaga licnosti (Hafiz Bedri ef. Hamid). - XLIII/1980; br. 3, str. 273 - 286.
- Vracanje serijatu. - XLV/1982; br. 3, str. 249 - 258.

NOVI BEHAR

- Da li je otkrivanje zene vjerskog ili socijalnog karaktera? - X/1936 - 1937; br. 6 - 7, str. 78 - 80.
- Da li je problem panislamizma i uspostave hilafeta jedini put progrsu muslimana ili je to samo puka utopija?
- XI/1937/38; br.17 - 18, str. 266 - 268.
- Problem vjerske odnove. -XII/1938/39; br. 20 - 21, str. 232 - 234.
- Politika islamskih naroda. -XIV/1941/42; br. 5, str. 139 - 141.
- Mu' tezila. - XIV/1941/42; br. 10- 12, str. 232 - 235.

ISLAMSKI GLAS

- Pokret vjerske obnove i napretka u Jugoslaviji - novi i stari, I/1935, br. 7, str. 4.

- Problem reforme u islamu, II/1936, br. 24, str. 1 - 2 . Tad je objavljen u kuvajtskom casopisu Savtu-l-islam, preveo ga je Ahmed Mulalic.
- Smisao idztihada u islamu, II/1936, br. 20, str. 2.
- Pokret za obnovu idztihada, II/1936, br. 23, str. 2.

EL HIDAJE

- Odgoj i vjersko vaspitanje nase omladine. -IV/1940; br. 3, str. 74 - 79.
- Kratka risala (Izradio i izdao Kotarski odbor El Hidaje u Tuzli sa ostalom ilamijom i uglednim gradjanima)
- V/1941/42; br. 8 - 10, str. 256. Prikaz.
- Muhammed a. s. kao borac. - VI/1943; br. 6 - 7 - 8, str. 177 - 179.
- Muhammed a. s. lik covjeka i borca. - VI/1943; br. 9, str. 263 - 264.

HRVAT

- Hrvat - muslimanski godisnjak za 1943. godinu (1362.godina po Hidzretu).
- Zagreb, Protuglavnicarske smjernice Islama, str. 63 - 66.

TAKVIM

- 1400 - godisnjica Kur'ana. - 1968.god., str. 5 - 15.
- Musliman. - 1968. godine, str. 118 - 122. Ebul Dzim.
- Dijalog. - 1969. godine, str. 83 - 89.
- Razgovor dviju generacija o odnosu prema Kur'anu. - 1974. godine, str. 15 - 26.⁸⁰

⁸⁰ Karic, a.g.e., **Husein Cozo**, ss. 97-113; Nakicevic, a.g.e., ss. 28-48.

İKİNCİ BÖLÜM

COZO'NUN TEFSİR GÖRÜŞLERİ

VE BOSNA-HERSEK'TE MEAL VE TEFSİR ÇALIŞMALARI

A. COZO'NUN TEFSİR ANLAYIŞI VE İLMİ GÖRÜŞLERİ

1. Esbab-ı Nuzül

Cozo, Sebebi Nuzül'ün Kur'an'ı anlamada gerekli olduğunu söylemektedir. Fakat bir ayetin sebebi nuzülü olsa bile o ayeti sadece o olaya bağlı olmadığı kanaate varır. Bazı metinler sadece bir olayla sınırlıdır. Bunların hükmü sadece ona veya benzerine hastır. Genelde yapıldığı gibi genelleme yapılması yanlıştır.

Örneğin Müslümanlar ile gayr-i Müslim arasında olan ilişkisini sebab-i nuzüle göre uyarlanması gerekir. İlk önce prensip nedir çözüm ne dir bilmemiz lazım bunları bilmeden ütopya ve aşırılığa kaçmış olabiliriz.⁸¹

Nuzül sebebinin çok dikkatli ve eleştirel bir yöntemle araştırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bazı tefsirler israiliyatla dolu olması uydurmaldan yanlıı anlamları yol açmaktadır. Aynı zamanda mutasavvıfların keşfinde de rahatsızdır. Bu durumda hangisi halüsinasyon hangisi ilham olduğunu ayırmak güçtür.⁸²

Cozo, bu konuda bizim de söyleyecek sözümüz var. Hazır olarak cumhurun görüşünü kabul etmeyiz. Durumu çok iyi tetkik etmek gerekir. Durumu ve şartları göz önünde bulundurup mevcut olan duruma göre çözüm üretmek lazım. Bu mesele ictihat alanına girmektedir. Bu meseleye bilimsel ve eleştirel bir şekilde yaklaşmamız lazım. Böylece hangi olay üzerine ayet nazil olduğunu öğrenebiliriz. Bazen bazı olayların mutlak bir anlam taşımaktadır fakat sadece bir olayla sınırlıdır. Bazen de bazı olaylar mukayyed bir

⁸¹ Hüseyin, Dozo, **Izabrana Djela-Kuranske Studije**, el-Kalem, 2004, ss. 387-387.

⁸² Cozo, a.g.e., s. 389.

anlam taşımaktadır fakat sadece bir olayla sınırlı değildir. Bundan dolayı iyice araştırılıp metin mi yoksa motif mi daha önceliklidir.⁸³

Sonuç olarak Cozo Esbab-ı Nüzul hakkında daha çok akla önem vermektedir. Esbab-ı Nüzul Kur'an'ı anlamada çok önemlidir. Fakat Cozo'nun tefsirinde sınırlıdır. "Hani, sizden sağlam bir söz almış, Tur dağına da tepenize dikmi"(Bakara 2/63) ayeti kerime tefsirinde Cozo birçok müfessirle fikir ayrılığa düştü. Cumhura göre burada Tur Dağının kaldırması var ve bu bir mucizedir. Cozo da öyle bir şeyin söz konusu olmadığını ve böyle bir yorumun getirilemeyeceğini bildirmekte ve burada herhangi bir mucize bulunmamaktadır diyor. Buradaki kaldırma doğal yüksekliktir demek. Mucize olması için yerden ayrılmış olması gerekirdi. Bu kaldırma normal yüksekliktir çünkü Yahudilerin üstündedir. Cozo'nun sebebi nüzul anlayışı böyledir.⁸⁴

2. Muhkem ve Müteşabih

Muhkemın sözlük anlamı apaçık anlaşılın ayetlerdir. Manası anlaşılın, muhtevası açık olan ayetlerdir. Bu anlamda Allah Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyuruyor:"*Bu âyetleri muhkem olan bir kitaptır.*" (*Hûd sûresi 1*). Cozo bu ayeti delil olarak bütün ayetlerin muhkem olduğunu söylemektedir.⁸⁵

Aynı bağlamda bütün ayetlerin müteşabih olduğunu savunmaktadır. Yani belagat ve icaz anlamında bütün ayetler müteşabihtir. Zümer suresinin ayetin manasını deilil göstermektedir. "Allah sözünün en güzelini; ayetleri birbirine benzeyen ve tekrarlanan bir kitap olarak indirmiştir". (Zümer 23)

Terim olarak muhkem ve müteşabih zıt anlamı taşımaktadır. Bu açık olarak ayette "O, sana Kitab'ı indirendir. Onun bazı ayetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihtir. Kalplerinde bir eğrililik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih ayetlerinin ardına düşerler. Oya onun manasını ancak Allah bilir."⁸⁶

Bu iki terim birbirine zıttır. Bu konuda birçok görüş bulunmaktadır. Muhkem birçok manaya gelmeyen, mana ve muhtevası açık olan ayetlere denir. Müteşabih ise birçok

⁸³ Dozo, a.g.e., s. 389.

⁸⁴ Dozo, a.g.e., s. 46.

⁸⁵ Dozo, a.g.e., s. 407.

⁸⁶ Dozo, a.g.e., s. 407.

manaya gelen, manası anlaşılmayan olan ayetlere denir. Müteşabih alanına gaybiyat girmektedir.⁸⁷

Cozo'ya göre Kur'an'ın ana konusuna bakmamız lazım. Bu konu da Kur'an'ın öğüdü ve mesajdır. Bir harf bile bu Kur'an'ın anlaşılmasına yardım etmektedir. Kur'an'da en ufak bir parça yol gösterecek anlamını taşımaktadır. Bu bize gizli kalmaz. Biz gizli olanı keşfetmemiz lazım. İlk bakışta bazı ayetlerin bize anlaşılmaz gibi gözüküyor olabilir. Fakat bu sadece süreli olması gerekir. Vahy derece derece keşfedilir. İnsanoğlu bulunduğu zamana göre kendisine yetecek kadar anlar. Bu İslam öğretisinin ihyası ve Müslümanlar olarak yaşamaları için bir vazifedir. Her nesil Kur'an'da yaşayacağı hidayeti keşfetmesi lazım. Bu bağlamda bir metnin içinde manasını anlamışsak o zaman bizim için muhkem olur. Bize müteşabih görünüp daha sonraki nesillere muhkem anlamını taşır.⁸⁸

3. Kur'an'da Nesh

Vahy insana hakikatı gösterme konusunda her zaman dünyadaki düzeni dikkate alırdı. İnsanın kabul edebildiği ve uygulayabildiği kadar nazil oluyordu. Önceki vahiy bölgesel ve insanın bulunduğu zamana göre ayarlanmıştı. Her zaman bir sonraki vahy bir öncekinin hükmünü yürürlükten kaldırıyordu. VahyKapsamı alanı, tamamlama ve insanın bulunduğu sosyal hayata göre değişiyordu.

Örneğin Adem (a.s) döneminde kız kardeş ve erkek kardeşler arasında nikah caizdi. Nuh (a.s)'a Tufan'dan sonra bütün hayvanların eti helaldi. Buzağına tapanların öldürülmesine emredildi. İbrahim (a.s)'e oğlunu kurban etme emri vayedildi. Bütün bunlar nehsledilmişti.⁸⁹

Adem (a.s) oğulların ve kızların arasında nikahın caiz oluşu neslin çoğalmasına. Hayatta kalabilmesi için Nuh (a.s)'a bütün hayvanların caiz olması. Buzağına tapanların öldürülmeden önce emrin kalkmış oldu çünkü İsrailoğullarının nesli tükenmiş olurdu. İsmail (a.s) yerine koçun kurban etmesi insan yerine hayvanın kurban etmesinin gerekliliğidir.

Vahiylere Kur'an'la noktalanmıştır.

Nesh konusunda Cozo bir soru sormakta ve Kur'an içinde bir neshin söz konusu olur mu? Cevabını da vermekte ve şöyle devam etmektedir. Cozo'nun ulaştığı kaynaklara göre

⁸⁷ Dozo, a.g.e., s. 408.

⁸⁸ Dozo, a.g.e., s. 409.

⁸⁹ Dozo, a.g.e., s. 529.

sadece İsfehani neshi reddeder ve Kur'an'da neshin olmadığını iddia eder. Cumhura göre ise Kur'an'da bazı hükümler neshedildi.

Neshi kabul edenlerin delili:”Biz herhangi bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırı veya onu unutturur (ya da ertelersek), yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz. Allah'ın gücünün her şeye hakkıyla yettiğini bilmez misin?” (Bakara 105).

Cozo bazı klasik tefsirlerde bulunan bilgilerin doğru olmadığını, akıl almaz olduğunu, Kur'an'ın güvenini sarstığını ifade etmektedir. Bu tür görüşleri de eleştirir. Cozo'ya göre nesh konusu tartışmalı bir konudur. Acaba gerçekten nesh var mı ya da hükümlerin farklı durumlarda farklı bir şekilde uygulanması mı? Belki de tedricen hükmünü sağlamlaştırması mı? İçkini yasaklanması, köleliğin kaldırılması tedricen kaldırıldığını bilinir. Müslümanların zayıf ve güçsüz olduklarında savaşa izin yoktu. Güçlendikleri zaman savaş izni çıktı.⁹⁰

Cozo'ya göre Kur'an'da nesh hala açıktır. Önceki âlimler bu konuda son sözünü söylediler demek yanlıştır. Nesh tartışmalı bir konudur. Her mensuh olduğunu düşünülen ayetin özel ve detaylı olarak araştırılması gerekir.⁹¹

Tantavi'nin yorumunu benimsediğini görülmektedir. Tantavi Kur'an'da nesh konusunu doğadaki olaylarla kıyaslıyor. Gündüz-gece, yaz-kış, berrak-bulutlu, gibi değişimler. Önemli olan bunların değişmesi, tamamen ortadan kalkmıyor. Bu durumlar şartların değişmesiyle değişiyorlar. Zaman içerisinde tekrarlanıyor. Bundan dolayı Kur'an'da bulunan nesh bunu gibidir. Yani şartların değişmesiyle beraberinde hükümler değişmektedir. Fakat tamamen ortadan kalkmıyor.⁹²

Cozo'ya Kur'an Kur'an'la neshedilebilir. Fakat hadislerle nesh kabul edilemez.⁹³

4. Kur'an'ın İ'cazı

Kur'an'ın en önemli özelliklerden birisi Allah'ın kelamı olmasıdır. Allah bu kitabı Muhammed (a.s)'in aracılığıyla insanlara indirildi. Bu kitabın belli kural, prensip ve öğretisini ihtiva etmektedir. İnsanoğlu bu kitaba göre yönetir ve yönetilir.

Kur'an'ı nazil olurken düşmanlar lekelemeye ve kötülümeye çalışmışarsa da başaramadılar. Düşmanlar bunu yapacak güce sahip değillerdi. Cozo Kur'an'ın i'cazı iki çeşit olduğunu söylemektedir. Birincisi belagat. İkincisi sahip olduğu manadır.⁹⁴

⁹⁰ Dozo, a.g.e., s. 532.

⁹¹ Dozo, a.g.e., s. 532.

⁹² Dozo, a.g.e., s. 532.

⁹³ Dozo, a.g.e., s. 533.

Kur'an'ın i'cazı stil ve ifade konusunda mükemmel bir estetiğe sahiptir. Cozo'ya göre Kur'an'ın sahip olduğu düşünce ve manası daha önemlidir. Kelimelerden oluşan bir düşünce ve Kur'an'ın özün teşkil etmektedir. Kelime sayesinde Allah (c.c) prensip, düşünce ve öğretileri insanlara sunmuştu. Çünkü onlar başka bir şekilde bunu kabul edemezlerdi.⁹⁵

Kur'an'ın asıl değeri sahip olduğu düşüncede saklıdır. Bu düşünce 14. y.yıl önce parlamasına rağmen parlaklığını hiç yitirmedi. Hala parlamaktadır. Ki bugün çağdaş, teknoloji ve sosyal keşiflerde bu düşünce çok daha berrak olmaya başladı. Üstesinden gelinmeyeceği değil, çağdaş gelişmesinde kendisini çok daha güçlü göstermektedir. Bundan başka bir şey olamaz, çünkü İslam hakikat dünyasıdır. İslam düşüncese bir bütün olarak dünyanın gerçekliğine uygundur.⁹⁶

5. Yahudiler'e on emir

Bu on emir Tevrat'ta bulunmaktadır. Bunlar İsrailoğullarına indirilmiştir. Cozo, Allah'a inanç ahlaki ve manevi kaynağı olduğunu ifade etmekte. Aile efradına karşı sorumlu davranmak çok önemlidir. Bunun için sosyal adaletin yerini bulması için çağdaş savaşının özüdür. Bu on emrin yerine getirilmemesi durumunda hem Tevrat hem de Kur'an açısından Allah gazabına uğraması demektir. Cozo'ya göre on emrin uygulamaması ahiretini dünyalık için satmak demektir.⁹⁷

6. Ehl-i Kitab

Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîlerden (her bir grubun kendi şeriatında) "Allah'a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için Rableri katında mükafat vardır; onlar korkuya uğramayacaklar, mahzun da olmayacaklardır" (diye hükmedilmiştir).(Bakara 62) Cozo bu ayeti kerimeyi şöyle tefsir etmektedir. İnsanın ırkına, kabilesine ve hangi inanca sahip olduğunu bakılmaksızın eğer o insan inananıyorsa ve iyi ameller işliyorsa herkes eşit ve herkes aynı değer sahiptir. İnsanı insan yapan onun mensubiyeti değil. İnsanı insan yapan topluma faydalı olmasıdır.⁹⁸

“Ne Kitab ehlinden inkar edenler ne de Allah'a ortak koşanlar, Rabbinizden size bir iyilik gelmesini isterler. Oysa Allah rahmetini dilediğine tahsis eder. Allah, büyük lütuf

⁹⁴ Dozo, a.g.e., s. 25.

⁹⁵ Dozo, a.g.e., s. 26.

⁹⁶ Dozo, a.g.e., s. 26.

⁹⁷ Dozo, a.g.e., s. 54.

⁹⁸ Dozo, a.g.e., s. 44.

sahibidir.” (Bakara 105) Cozo bu ayeti tefsir etmemiş sadece mealini vermiş. Ehli kitab olarak hem hırsitiyanları hem de Yahudileri almıştır.⁹⁹

B. KUR’AN MÜTERCİMİ VE MÜFESSİR

Cozo’nun en büyük ilgi alanı tefsirdi. Tefsir derslerini hem Gazi Hüsrev Beg Medresesinde hem de İslam İlimler Fakültesinde verdi. Fakülte döneminde ders notlarını yazdı. Tefsir sahasındaki çalışmasını 3 döneme ayırabiliriz:

Birinci dönem 1962 yılında meal ve tefsire başladığı dönemdir. Bu dönem yaklaşık 4 sene devam etti. Bu zaman diliminde Cozo, çalışmasını Glasnik VIS dergisinde Kur’an Tefsiri adı altında yayınlamıştı.

İkinci dönem 1966-197 yılında ise tefsire sahasında çalışmayı sürdürmeye devam etti. Bu dönemde tefsir alanında Kur’an meali ve Tefsiri adı altında 3 kitap yayınlandı. İki kitap 1966 yılında, üçüncü kitap 1967 yılında yayına çıktı. Üçünü de Diyanet İşleri Başkanlığı adı altında yayınladı.

Üçüncü dönem, uzun bir aradan sonra Cozo tekrar tefsire döndü. 1974-1976 yılları arasında tekrar Kur’an Meali ve Tefsirini yaptı. Bu süre zarfında Ali İmran suresini tercüme etti ve tefsirini yaptı. Bu surenin büyük bir bölümünü bitirip Glasnik VIS’da yayınladı.¹⁰⁰

1. Birinci Dönem (1962-1966)

Kur’an Tefsir adı altında 22 bölümünü Glasnik VIS’da yayınladı. Bu dönem içerisinde Cozo Fatiha suresini ve Bakara suresinin 80. Ayetine kadar tefsir etmişti. Cozo tefsirinin özelliği tefsirinin yanında Latin harfleriyle Kur’an’ı yayınlamasıdır. Böylece Arapça bilmeyen Arapça dilinde Kur’an’ı okumuş olurdu. Cozo, Arapça okuyanların sayısı azaldığı ve yaşlıların unutmaya başladığı bir dönemde yaşıyordu. Diyanet de bu konuda hemfikirdi.¹⁰¹

Cozo’nun tefsiri birçok eleştiri aldı. Bazen de yanlış anlaşılıyordu. Onun için ilave olarak izah etmek zorunda kalıyordu. Mesela Yahudilerin anlayışındaki “Onlar İsa (a.s)’ı

⁹⁹ Dozo, a.g.e., s. 60

¹⁰⁰ Jusuf Ramic, *Tefsir Historija i Metodologija*, a.g.e., s. 275.

¹⁰¹ Ramic, *Tefsir historija i Metodologija*, a.g.e., s. 276.

öldürdüler” kısmını rica üzerine tekrar açıklamak zorunda kaldı. Kendisi orada kastetmek istediği şey Yahudilerin anlayışı ve bu olaya bakışıydı.¹⁰²

Cozo’ya göre namazı dua olarak kabul edilmesi yanlış olduğunu söylemektedir. Bunun için namaz Allah’a olan hamd, şükür ve saygınlığın apaçık bir göstergesidir. O amellerin hesap vermenin davranışdır. Namazda dua edilmez. Namazın özü dua değildir. İslam başka dua etme şekli öğretmektedir.¹⁰³

2. İkinci Dönem (1966-1967)

Kur’an Meali ve Tefsiri adı altında bu dönemde 3 kitap çıkmıştı. Bu üç kitabını ismini yazmadan yayınlamıştı. Fakat bu onun tefsiri olmadığından bizde şüphe uyandırmaz. İlk üç cüzü kendi adına değil Diyanet İşleri Başkanlığı adı altında yayınladı. Bu üç düz de Travnik şehrinde bastırılmıştı. Daha sonra 7 yıl Glasnik dergisinde tefsirini yayınlamaya devam etmişti. Bundan dolayı bu tefsirin yazarı Cozo’dur. Yine tefsir okunduğunda yazarı Cozo’dan başkası birine ait olmadığını görebiliriz.

Daha önce ve daha sonra yazmış olduğu tefsirini okuyup karşılaştırsak bu tefsirin yazarı Cozo’nun olduğu kanaate varabiliriz. Bir Mısır bülteninde bir meal ve tefsir üzerinde çalıştığını vurgulamıştı.¹⁰⁴

Bu dönemde bu kitaplar yayınlandı:

1. Prijevod Kur’ana s komentarom, I. cüz, Sarajevo, 1996. Stamparsko preduzece “22. Oktobar”- Travnik.
2. Prijevod Kur’ana s komentarom, II. cüz, Sarajevo, 1966. Stamparsko preduzece “22. Oktobar”- Travnik.
3. Prijevod Kur’ana s komentarom, III. cüz, Sarajevo, 1967. Stamparsko preduzece “22. Oktobar”- Travnik.

IV. cüz Glasnik VIS dergisinde kalmıştı. Müstakil bir kitap olarak yayınlanmadı. Bu cüz 1974 yılında Glasnik dergisinde yayınlanmaya başlamıştı. 1976 yılında yayınlanmaya sona erdi. Bu cüzde açık olarak bu tefsirin yazarı H. Cozo olduğu yazmaktadır.

¹⁰² Husein Dozo, **Tumacenje Kur’ana**, Glasnik VIS-a, XXVII/1964, s. 579.

¹⁰³ Husein Dozo, **Tumacenje Kur’ana**, Glasnik VIS-a, XIII/1962, br. 10-12, s. 317.

¹⁰⁴ Ramic, **Tefsir Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 279.

Cozo'ya göre müfessirin görevi Kur'an'ın temel öğretilerini göstermelidir. Yeni ve daha çağdaş bir yorumu okuyucuya sunmalı. Ki okuyucu okuduğu zaman hayatında karşılaştığı sorunların çözümünü bulabilsin.

3. Üçüncü Dönem (1974-1976)

Ali İmran suresinin tamamını tefsir etmedi. 180 ayetinin mealini ve tefsirini yaptı. Büyük bir bölümü Glasnik VIS dergisinde bulunmaktadır. Üç bölümü 1974, 4 bölümü 1975 ve iki bölümü 1976 yılında tercüme ve tefsirini yapmıştı. Bilinmeyen bir sebepten dolayı Cozo tefsir işini bırakmıştı.

Husein Cozo Diyanet'in iki projede yer almıştı. Her iki proje Kur'an'la alakalı olmuştu. Birincisi Kur'an Meali ve Tefsiri. 30 cüz 30 kitap olarak yayınlamaya planlamışlardı. Proje başladı fakat bir yere kadar. İkinci proje Kur'an'ı Latin alfabesine çevirmektir.¹⁰⁵

C. BOSNA-HERSEK'TE MEAL VE TEFSİR ÇALIŞMALARI

Balkanlarda tefsir çalışmaları üzerinde araştırma yapmak hayli zordur. Bölgenin geniş olmasından öte dil farklılığı bulunmaktadır. Slav dilleri birbirlerine benzerliğinden dolayı pek sorun olmamaktadır. Arnavutça, Yunanca gibi dillerin Slav dillerle hiç benzememektedir. Dolayısıyla Tefsir üzerine bir araştırma yapılacaksa bir heyet olarak çalışılması gerekmektedir. Balkanlarda Tefsir çalışmaları üzerine bir bütünlük olarak ele alınması lazım. Bosna, Sırbistan, Hırvatistan, Makedonya, Türkiye ve Ortadoğu olmak üzere Tefsir çalışmalarının tarihi bir sürreci vardır. El yazmalı eserleri üzerine ciddi çalışma harekete geçirilmesi gerekir. Aksi takdirde bu bölgelerdeki parçalanmış olan bölümlerin birleştirilmesi imkânsızdır. Balkanlardaki kütüphane, Katolik ve Ortodoks manastırlarda Kur'an üzerine yazılmış yazılar ve tartışmalar bulunmaktadır. Bu kütüphaneler ve mekânlar Kur'an'ı kutsal metin olarak ele alınıp yazılmış olan yazılar ve hakkında kaleme alınmış reddiyeleri bulundurmaktadır. Bu yazılar gün yüzüne çıkaracak olan araştırmacılarını beklemektedir.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Ramic, **Tefsir Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 282-283.

¹⁰⁶ Enes Kariç, **Mehmed Cemaluddin Causevic**, Dobra Knjiga, Sarajevo, 2008, s. 51-52.

Bosna-Hersek'e gelince Bosna'da sağlam müfessirleri yetiştirmiştir. Kur'an her ilim açısından ele alınmıştır. Fakat genelde risale, şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Son dönemde yani XX. asırda tercüme üzerine yoğunlaştıklarını görmekteyiz. Bosna'da Kur'an konusunda yükselme ve gerileme dönemleri yaşandığını görmekteyiz. En verimli ve en gelişmiş olarak 17. Y.yılı gösterebiliriz. Bu dönemde en öne çıkanlardan bir tanesi Muhammed b. Musa Allamek el-Bosnevi'dir. Bursa İnebey eski el yazmalı eserleri kütüphanesinde Allamek'e ait yazılar bulunmaktadır. Kendisi Saraybosna'lıdır. Vefat tarihi 1635'tir. Eğitimini Gazi Hüsrev Beg medresesinde müderris Abdülcelil hocasından almıştı. Uzun yıllar Kadil-kudat olarak Halep'te görevini sürdürmüştü. Görevin başında iken Mola Cami'nin eserinden vaazlar vermişti. Oranın halkı onun vaazlarını duymak için yanına giderlerdi. Şairler hakkında methiyeleri yazarlardı. En büyük çalışmaları tefsir alanından yapmıştı. Beydavi tefsirinin üzerine şerhi meşhurdur. Kahire'de bulunmaktadır. Birinci bölümü Kur'an'nın başında Maide suresini ihtiva etmektedir. İkinci bölümde Kehf suresi, üçüncü bölümde Nebe suresi bulunmaktadır. Katib Çelebi Keşfuz-Zunun eserinde bu tefsir hakkında çok sık yazıldığını ve bir bulmacayı çözer gibi çözmek lazım. Bunun yanı sıra İslam Hukuku, Arap dili, sarf ve hahiv, hitabet konuları hakkında yazılar bulunmaktadır. Fetih suresinin tefsiri önde gelen yazılarından. İstanbul'daki medreselerde ilmiyle namını duyurmuş bir isimdir.¹⁰⁷

Klasik müfessir olarak Mostar ulemalarından biri İbrahim Opiyaç'tır. 1727 yılında vefat etmiştir. Beydavi'nin Envaru't-Tenzil tefsirini çok sever çok tefsir ederdi.¹⁰⁸

Din konuları üzerine çok yazı yazan olarak Mustafa Prusçak öne çıkmaktadır. 1755 yılında vefat etmiştir. Kendisi etik, teoloji ve fetvaları yazmıştır. İbn Arabî ve Celaledin er-Rumu'yi seven ve Kur'an'ı tasavvufî ışığında yorumlayan Siyahi Mustafa Bosnjak'tır. 1605 ya da 1617 yılında vefat etmiştir. Mesnevi'nin Şarihi olarak tanınmaktadır.¹⁰⁹

Abdullah el-Bosnevi şüphesiz ki İbn Arabî'nin eserlerini özellikle tefsirini yorumlayan ve aynı zamanda en iyi sufi yazardır. Tefsir alanında yazıları bulunmaktadır. Bayramî tarikatına mensuptu. Bütün hayatını tasavvufu araştırmakla geçmişti. İbn Arabî'nin Fususu'l-Hikem eserini yorumlamakla geçirdiği için Şarihu'l-Fusus lakabını almıştır. Konya'da 1644 yılında vefat etmiştir. Tefsiri tasavvufî açıdan ele almaktadır. El-Burhanu'l-Celil eserinde Yusuf suresinin 24. Ayetini tefsir etmektedir. Risaleler halinde 8

¹⁰⁷ Dervis M. Korkut, *Glasnik IVZ*, Drzavna Stamparija, Sarajevo, 1933, br. s. 18.19.

¹⁰⁸ Kariç, *Mehmed Dzamaluddin Causevic*, a.g.e., s. 52.

¹⁰⁹ Kariç, *Mehmed Dzamaluddin Causevic*, a.g.e., s. 53.

tartışma yazmıştı. Bunlardan ikisi Kehf suresinin 86. Ayet ve Hud suresinin 7. Ayet hakkındadır.¹¹⁰

Mostarlı Ali Dede Havatim el-Hikem kitabında büyük bir bölümü ayetlere ayırdı ve onları tefsir etmiştir. Yine Mostarlı Ziyauddin Ahmed Enisu'l-Vhizin kitabında ayetleri tefsir etmiş ve açıklamıştır.¹¹¹ Halil Efendi Saraylı Beydavi tefsirinin bazı bölümlerin şerhini yazmıştı.¹¹²

Kur'an Tefsiri ihtisas alanı olmaması birlikte burada zikredilenler hariç en az on kadar zat daha vardır. Bu dönem 1878 yılından öncedir. Hazim Çabanoviç ünlü araştırmacı ve meşhur yazardır. Yaptığı araştırmada Arapça, Türkçe ve farsça dilinde Bosnalı âlimler tarafından felsefe, teoloji (ilahiyat), tasavvuf, İslam hukuku, edebiyat gibi dalları üzerine kaleme alınan eserler vardır. Bu eserler arasında yine en çok Kur'an üzerine olmuştur. 1878 yılına kadar Kur'an ve Kur'an İlimleri hakkında yazılmış eserler klasik dönemi göstermektedir.¹¹³

Bosnalı müfessirler Osmanlı döneminde almış oldukları eğitim ve öğretim doğrultusunda kısa ve uzun tefsirlerini yazmışlardır. Kaleme alınmış tefsirler Osmanlı öğretilerini uyumludur. Tefsirlerini akli, nakli, semantik ve filoloji açısından yazmışlardır.¹¹⁴

Avusturya-Macaristan'ın gelmesiyle beraber Bosna'da 1878 yılından itibaren modern dönemi başlar ve klasik tefsir dönemi kapanmış. Fakat yine el yazma tefsirini yazacak müellifler olacaktı. Böylece Mehmed Hanciç XX. y.yılda Arapça dilinde seçme ayetler hakkında kısa bir tefsir yazacaktı. Mehmed Hanciç'ten sonra klasik tefsirler yazılacak fakat bunlar klasik istisnalar olarak kabul edilebilir. Kaynaklara göre bu dönemde Kur'an konusunda gerek Boşnakça gerek Arapça dilinde çok az çalışmalar bulunacak. 1889 yılında Bosanska vila sırp milliyet dergisinde yayınlanan Deset zapovjedi i Koran yazısı. Bu yazı Kur'an konusunda Bosna-Hersek'te Kiril alfabesiyle yayınlanan ilk yazısıdır.¹¹⁵

¹¹⁰ Korkut, a.g.e., s. 19.

¹¹¹ Korkut, a.g.e., s. 20.

¹¹² Hamid, Cukic, **Glasnik VIS**, Drzavna stamparija, Beograd, br. 7, God, I, 1933, s. 20.

¹¹³ Kariç, **Mehmed Dzamaluddin Causevic**, a.g.e., s. 53.

¹¹⁴ Kariç, **Mehmed Dzamaluddin Causevic**, a.g.e., s. 54.

¹¹⁵ Kariç, **Mehmed Dzamaluddin Causevic**, a.g.e., s. 55.

Elhami Şerif Tefsiri meçhul müelliften kaleme alınarak 1913 yılında Muallim dergisinde yayınlandı. Biser Mostar Dergisinde 1914 yılında Kur'an'ın Erdemleri diye bir haber yayınlandı. Bu haber Bereketzade İsmail Hakkıbeg'in Necaibi Kur'an kitabın tanıtımını bildirmekte.

XX. asrın başlarındaki bazı kısa ve değerli çalışmaları da zikretmek durumundayız. Misbah dergisinde Kur'an hakkında Muhammed Seid Serdarevic, Glansik IVZ dergisinde Mustafa Busuladzic'in Kur'an i uporedno proucavanje religije ve Kalendar Narodne uzdanice Prvi prijevodi u svijetu i kod nas, Glasnik IVZ dergisinde Muhammed Tufo'nun Temelji Tefsirske Nauke ve İbrahim Trebinjac'ın Jenda katolicka kritika Kur'ana tartışmacı bir çalışma bulunmaktadır.¹¹⁶

Bosna-Hersek coğrafyasında en çok okunan ıslah hareketlerin tefsir ve yorumları okunmuştur. Bu tür tefsirler, kitap ve tefsirler gerek yolcu ve tüccarlar, daha sonra, talebe yoluyla bu topraklara gelmişti. Hiçbir tefsir Muhammed Abdu ve Reşid Rıza'nın el-Menar tefsiri gibi okunma derecesine ulaşamamıştır. Bu tefsire ne büyük bağlılığını gösteren Cemaluddin Çauşeviç ve Şukriya Alagiç'tir. İslah hareketinin fikirleri Balkan topraklarına el-Menar vesilesiyle yayılmıştır.¹¹⁷

Şukriya Alagiç bir entelektüel birdir. Gücünü, akademik hayatını, mütevazi gelirini bu ıslah ve çağdaş hareketine ve tefsirine adamıştı. Kendisi düz lise hocası ve Arapça diline vakıftı. Alagiç yaklaşık 5 cüz el-Menar tefsirinin tercümesini yayınlamıştı. Alagiç tercümelerini bu adı altında bastırmıştı.

- Tefsiru Kur'anil-Kerimi (Komentar Kur'ana), Sarajevo, 1926, 164 sayfa.

Bu birinci kitap tercüman Şukriya Alagiç ve Dzamaluddin Çauşeviç tarafından bastırıldı. Kitabın boyutu 23x15 cimdirdir. Fatiha ve Bakara suresinin 210 ayetini ihtiva etmektedir. Bu kitabın önsözünde Alagiç'in ifadeleri bulunmaktadır. Kendisi şöyle ifade etmekte: "Bizim dilimizde Kur'an meali çalışması çok öncesinde ihtiyaç olduğunu hissedilmekte. Ben de on onbeş senedir bunu düşünmekteyim. Böyle bir çalışmaya başlamam için bir türlü karar veremedim. Çünkü tefsirsiz mealin anlaşılmaz olabilirdi. Bundan dolayı böyle bir çalışma yanırları beraberinde getirebilir. Yine de ben tercüme karar verdim. Ki bu kararım başkalar da bir teşvik olsun ve bu çalışmayı benden sonra devam edebilsinler."

¹¹⁶ Kariç, Mehmed Dzamaluddin Causevic, a.g.e., s. 56.

¹¹⁷ Kariç, Mehmed Dzamaluddin Causevic, a.g.e., s. 57-58.

- Tefsiru Kur'anil-Hakimi, Sarajevo, 1927, 157 sayfa.
- El-Kur'anul-Hakimu (Kur'an Mudri), Tuzla, 192 sayfa.
- El-Kur'anul-Hakimu, Sarajevo, 1931, 180 sayfa.

Kitabın boyutu aynıdır. Bu kitapta Bakara suresinin 211. Ayetten sonuna kadar ve Ali İmran suresinin 41. Ayetine kadar mealıyla tercüme etmişti.

- El-Kur'anul-Hakimu, Sarajevo, 1932, 156 sayfa.

Bu kitabın 23,5x15,5. Kitapta Ali İmran suresinin 42. Ayetten sonuna kadar yani 200. Ayetine kadar tercüme etmiştir. Daha önceki kitaplar olduğu gibi kendi imkanlarıyla bastırmıştı.

- Tefsiru Dzuz-iAmme, Sarajevo, 1933, 120 sayfa.
- Kur'an s tumacenjem, Derventa, 1934, 144 sayfa.

Bu kitap Josip Lay matbaasından çıkmıştı. Daha önceki üç kitaptan çok daha güzel bir şekilde bastırılmıştı. Bu kitapta ilk defa müellifin ismi Essejjid Muhammed Resid Riza ve Arapça harfleriyle "Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim" yazıldı. Kitapta Nisa suresinin 59 ayetin tefsirini tercüme etmişti.

Bu meal ve tefsiri tercüme hareketi kimiler tarafından takdir kimiler tarafından ise eleştirilmiştir. Her halükarda bu tercüme faaliyeti şüphesiz ki Kur'an ilimlerine büyük bir katkı sağlamıştır.

Aynı zamanda Mehmed Handzic'in Kur'an ve Hadis konusundaki çalışmaları önemli bir yere sahip olmuştu. Bu çalışma Uvod u tefsirsku i hadisku nauku (Tefsir ve Hadis İlimine Giriş ilk önce 1937 ve 1938 yılında Novi Behar dergisinde, daha sonra ise müstakil bir kitap olarak Bosna-Hersek'teki Kur'an İlimlerine yeniden doğuşu göstermiş ve ihya etmiştir. Bunu ilimlerin gelişmesinde ki en önemli zemini şüphesiz ki Cemaluddin Çauşeviç hazırlamıştır. Bunun yanı sıra şu çalışmaları olmuştu:

- Tumacenje sure "El-Gasije" (Gaşiye suresinin tefsiri), Glasnik IVZ, 1934, II, 8, s. 433-437.
- Tumacenje sure "El-Maun" (Maun suresinin tefsiri), Glasnik IVZ, 1936, IV, 1, s. 9-13.

Özellikle onun hayatında yayınlanmamış el yazma eserleri büyük bir öneme sahiptir:

- Tafsir ayat al-ahkam min sura "al-Nisa" (ahkam ayetlerin tefsirini ihtiva etmektedir, tamamlanmamış, tarihi yok.)

- Tafsir ayat al-ahkam min sure “al-Baqara” (ahkam ayetlerin tefsirini içermektedir.)

Bu iki yazı Mehmed Hanciç’in İzabrana djela kitabında 2002 yılında yayınlanmıştır.¹¹⁸

Kur’an’ı tefsir ve tercüme çalışmaları 1937 yıllarında iyi geliyordu. 1937 yılında Mostar’da Ali Rıza Karabeg ve Saraybosna’da Çauşević ve Panca’nın mealleri çıkmıştı. Bundan dolayı Novi Behar, Hikjmet, Glasnik IVZ ve el-Hidaje dergileri Boşnakça dilinde tefsir konularını gündeme almışlardı. Aynı zamanda çağdaş ve ıslah fikirlerini içeren Boşnak müelliflerden çıkan güzel kitapları olmuştu. Onlardan bir tanesi Adem Bise’nin Da li moze Musliman zivjeti evropskim kulturnim zivotom i ostati dobar Musliman (Kur’an u teoriji i praksi)’dir.¹¹⁹

Ali Rıza Karabeg ve Çauşević-Panca mealler hakkında çıkan ve yapılan tartışmaları sıralayacağız:

- H.M. Handzic, Prevod Kur’ana Hadzi Ali Riza Karabega, “el-Hidaja”, god, II, br. 9., Sarajevo, 1937. Str.9.
- Dzermaluddin Causevic i Hafiz Muhamed Pandza, Kur’an Casni; Prikaz glavnog odbora el-Hidaje, “Nasa Buducnost”, str. 4., Sarajevo, 1937., str.9.
- Redakcijski komentar, Povodom odgovora na prikaz prijevoda Kur’ana od hfz. M. Pandze i Dz. Causevica, “el-Hidaja”, br. 9., 1937., str. 142.
- Muhamed Pasic, Moje misljenje o pevodu Kur’ana od g. H. Ali Riza Karabega, “el-Hidaja”, br. 11-12, 1938., str. 173.

Bu tartışmalar ve eleştiriler Bosna-Hersek’te çıkan mealler çok tartışıldığını ve ağır eleştirildiğini görmekteyiz.

Bu bilgilerle Bosna-Hersek’te Kur’an tefsiri ve meali konusunda XX. asrın ilk yarısını noktalamış bulunmaktayız. Sıra XX. asrın ikinci yarısına geldi. Bu dönemlerde de Kur’an tefsiri ve meal konusunda bilgileri paylaşacağız. Bu dönemde çeşitli dillerden Tefsiri ilgilendirecek tercüme yapılmıştır. Almir Fatiç’in dediğine göre bu dönem tefsir ilmine bir “Rönesans” getireceğini söylemektedir.

¹¹⁸ Almir Fatiç, Novi Muallim, “Razvoj nauke tumacenja Kur’ana u BiH u XX stoljecu s izabranom bibliografijom”, br. 12, Sarajevo, 2002, s. 94.

¹¹⁹ Kariç, Mehmed Dzermaluddin Causevic, a.g.e., s. 62.

XX. asrın yarısında Kur'an ilimleri ve tefsir çalışmalarında duraklama dönemi başlamakta. Bu durum XX. asrın başlarına çok benzemektedir. Cozo'nun ve onun gibi âlimler bazı nedenlerden dolayı hapisaneyeye girmesi Kur'an ilminin gerileme dönemi başlamıştı. Boşnakların elinden milliyet alınmıştı. Bunun ardından ulusal kurumlar feshedilmişti. Bütün baskılara rağmen bültenler İslam'ın sesini her yere ulaştırmaya çalışmışlardı. Özellikle Glasnik VIS Kur'an tefsirini gündeme getirmişti. O zaman ki Glasnik VIS'in çalışması Kur'an'ı Arapça harfleriyle okuyamayanlara Latin alfabesine çevirmektir. Bu çalışma İslam Birliği tarafından yürütülmekteydi.¹²⁰

60'lı yılların başlarında tefsir büyük bir ilerleme kaydedecekti. 60'lı ve 70'lı yıllarında tefsire konusunda imza atan alim Hüseyin Cozo'dur. Cozo 1962-1966 yılları arasında Glasnik VIS'de Kur'an Tefsiri adı altında 22 bölümü yayınlıyacaktı. 1966-1967 yılları arasında üç kitap şeklinde tefsirini bastıracaktı.

- Prijevod Kur'ana s komentatom, Prvi Dzuz (Kur'an Meali ve Tefsiri, I Cüz), Sarajevo, 1966.
- Prijevod Kur'ana s komentatom, Drugi Dzuz, Kur'an Meali ve Tefsiri, II Cüz), Sarajevo, 1966.
- Prijevod Kur'ana s komentatom, Treci Dzuz, (Kur'an Meali ve Tefsiri, III Cüz) Sarajevo, 1967.
- IV Cüzün bölümü Glasnik VIS dergisinde kalmıştı.¹²¹

Muhamed Hanciç'in Glasnik VIS dergisinde yayınlanan Kur'an i najnovija otkrica (Kur'an ve son bilim keşifleri) metin oldukça dikkat çekicidir.

- Hüseyin Cozo, Hiljaducetiristota godinsjica objave Kur'ana (Kur'an'ın 1400 yıl dönümü), Glasnik VIS, br. 11-12, 1967, s. 497-501.
- Hüseyin Cozo, Kur'an Casni (Kur'an-ı Kerim), Glasnik VIS, br.1-2, 1970, s. 3-7.
- Hüseyin Cozo, Islam u vremenu (Zamanımızdaki İslam), Sarajevo, 1976.

Kur'an-ı Kerim hakkında önemli ve muhteva açısından zengin iki kitap çıkmaktadır.

- Osman Nuri Hadzic, Muhammed, a.s, i Kur'an-kulturna istorija islama, Glasnik VIS, 1968.
- Nerkiz Smailagiç, Uvod u Kur'an (Kur'ana Giriş), Zagreb, 1975.¹²²

¹²⁰ Fatiç, **Novi Muallim**, a.g.e., s. 95.

¹²¹ Jusuf Ramiç, **Tefsir, Historija i Metodologija**, Fakultet Islamskih Nauka, Sarajevo, 2001, s. 275.

70'lı yılların Kur'an çalışmaları:

- Dr. Ahmed Smajlovic, Abduhuova metoda tumacenja Kur'ana (Abduh'un tefsir usulü), Glasnik VIS, br. 11-12, 1975, s. 510-514.
- Dr. Ahmed Smajlovic, Elektronski Pokusaj tumacenja Kur'ana (Elektronik tefsir denemesi), Glasnik VIS, br. 1, 1976, s. 9-13,
- Dr. Ahmed Smajlovic, Vecdijeva metoda tumacenja Kur'ana (Vecdi'nin tefsir usulü), Glasnik VIS, br. 2, 1976, d. 101-104.
- Dr. Ahmed Smajlovic, Binti Satina medota tumacenja Kur'ana (Binti Şati'nin tefsir usulü), Glasnik VIS, br. 3, 1976, s. 199-209.
- Dr. Jusuf Ramic, et-Taberi i negov komentar Kur'ana (Taberi ve Tefsiri), Glasnik VIS, br. 6, 1976, s. 593-598.
- Mustafa Susic, Tefsir-tumacenje Kur'ana (Kur'an tefsiri), "Islamska misao", br. 4, 1978, s. 14-15.
- Mustafa Susic, Drugo tefsirsko razdoblje (II. Asır dönemindeki tefsir), "Islamska misao", br. 5, 1978, s. 6-7.
- Dr. Jusuf Ramic, ez-Zemahseri i njegov komentar Kur'ana (Zemahşeri ve tefsiri), Glasnik VIS, br. 1, 1977, s. 22-27.
- Dr. Jusuf Ramiç, Fahrudin er-Razi i njegov veliki komentar Kur'ana (Fahreddin er-Razi ve tefsiri), Glasnik VIS, br. 1, 1977, s. 40-44.
- Salih Colakovic, Zena u sjenci Kur'ana (Kur'an gölgesinde kadın), Glasnik VIS, br. 6, 1976, s. 599-611.
- Hanefi Ahmed, Kur'an i naucna saznanja o kosmosu-kur'anska misija (Kur'an ve kosmos hakkındaki keşifler- Kur'an'ın misyonu), trc. Bilal Hasanovic, Islamska misao, br. 1, s. 5-7, 1978.
- Dr. Jusuf Ramic, Bejdavin komentar Kur'ana i glosa Ibrahima Opijaca (Beyzavi'nin tefsiri ve Ibrahim Opiyaç'ın şerhi), Glasnik VIS, br. 2, 1977, s. 143-148.
- Dr. Jusuf Ramic, Ibn arebi i njegov metod tumacenja Kur'ana (Ibn Arabi ve tefsir usulü), Glasnik VIS, br. 4, 1977, s. 409-414.

¹²² Fatiç, **Novi Muallim**, a.g.e., s. 96.

- Dr. Jusuf Ramic, El-Alusi i njegov metod tumacenja Kur'ana (Alusi ve tefsir usulü), Glasnik VIS, br. 6, 1977, s. 600-603.
- Abdulah Budimlija, Kiraeti-ucenje Kur'ana (Kıraet), "İslamska misao", br. 4, 1978, s. 16-17.
- Salih Colakovic, Kur'an i prava coveka (Kur'an ve insan hakları), Glasnik VIS, br. 6, 1977, s. 528-538.

Tefsir ve Kur'an tercümesi 70'lı yılların damgasını vuran zar Besim Korkut'tur. İslam Birliği defalarca bastırıldığı ve resmî meal rutbesine ulaşan tek Kur'an mealidir.

Kur'an ilimleri konusunda 80'li yılların Bosna-Hersek'te daha önceki dönemlerden ilerleme görülmüştü. Birçok çalışma kaleme alınmış ve tercüme edilmişti. Kur'an ilimlerini ilgilendiren çeşitli konular ele alınıp incelenmiştir. Farklı tefsir ve müfessirler araştırılmıştır. Bu şekilde Kur'an öğretisi okurlarına sağlıklı bir şekilde sunulmuştu. Çalışmalardan bazıları şunlardır:

- Dr. Resad Halifa, Tajna broja 19 (19 numaranın sırrı), trc. Seid Smajkic, Glasnik VIS, br. 1, 1980, s. 25-37.
- Dr. İmmaduddin Halil, Biljni svijet u Kur'anu (Kur'an'da bitki alemi), trc. Nijaz Sukric, Glasnik VIs, br. 1, 1980, s. 38-49.
- Dar B. A., Eticka uccenja Kur'ana (Kur'an etik öğretisi), trc. Razija Haveric, Takvim, s. 31-47, 1980.
- Dzelil Ebu'l-Habba, Fauna u Kur'anu (Kur'an'da hayvan varlığı), trc. Nijaz sukric, İslamsak misao, br. 3, 1980, s. 29-33.
- İdris Resic, Psiholoski aspekti Kur'ana (Kur'an'ni psikolojik bakış açısı), "İslamska misao", br. 30, 1981, s. 27-30.
- Mustafa Mahmud, Kur'an savremen pokusaj razumijevanja (Kur'an'ı çağdaş anlama denemesi), trc. Jusuf Ramic, Sarajevo, 1981.
- Fikret Pasanovic, Kur'anski koncept odgoja (Kur'an'ın eğitim kavramı), "İslamska misao", br. 36, 1981, s. 36-38.
- Dzamal Salihspahic, Kur'an o vodi (Kur'an'da su kavramı), Glasnik VIS, br. 3. 1981, s. 248-249.

- Jusuf Ramic, Hidzra u Kur'anu (Kur'an'da hicret kavramı), "Islamska misao", br. 25, 1981, s. 5-9.
- Jusuf Ramic, et-Taberi- veliki siitsiki mufessir (et-Taberi-büyük şii mufessiri), "Islamska misao", br. 32, 1981, s. 14-16.
- Jusuf Ramic, Itfejjis- veliki haridzitski mufessir (İtfeyyiş- büyük harici müfessiri), "Islamska misao", b.r 33, 1981, s. 11-12.
- Jusuf Ramic, Kur'an o Muhammedu, a.s. (Kur'an'da Muhammed a.s), br. 33, 1981, s. 16-19.
- Umran Sejh Bu, Ljudska sloboda u Kur'anu (Kur'an'da insan hürriyeti), trc. Senahid Bistic, br. 34, 1981, s. 21-23.
- Jusuf Ramic, rukopisi, stampanje arapskog teksta, prijevodi Kur'ana u Jugoslaviji (El yazması ve Arapça metnin bastırılması), "Islamska misao", br. 34, 1981, s. 12-16.
- Jusuf Ramic, Kur'an, prijevodi, valorizacija prijevoda (Kur'an meali ve karşılaştırması), "Islamska misao", br. 35, 1981, s. 40-42.
- Ahmed Smajlovic, Hadzijevev komentar Kur'ana (Havace'nin tefsiri), br. 32, 1981, 10-13.
- Ahmed Smajlovic, Dervezin komentar Kur'ana (Dervez'in tefsiri), "Islamska misao", br. 33, 1981, s. 6-9.
- Muhammed Mrahorovic, Poslanikovo razumijevanje tefsira Kur'ana (Allah Resulü'nün Kur'an'ı anlama), "Islamska misao", br.46, 1982.
- Zulfikar Resulovic, Brojcane i položajne vrijednosti kur'anskih inicijala (Kur'an harfler ve numaralarının değerleri), Glasnik VIS, br. 1, 1982, s. 35-37.
- Muhammed Arkun, Kako citati Kur'an (Kur'an'ı nasıl okumalıyız), trc. Tarik Haveric, br. 2, Rijeka, 1982.

"Islamska misao" dergisinde Yusuf Ramiç Esbabü Nuzül'ü ele alarak yayınlamaktadır. Böylece Kur'an'ın anlaşılmasında önemli bir ilim dalı Boşnakça diline kazandırılmıştı. Daha sonra aynı adı altında müstakil bir kitap olarak 1984 yılında yayımlandı.¹²³

80'lı yıllarda bu araştırma, kitap ve çalışmaları sıralayabiliriz:

¹²³ Fatic, **Novi Muallim**, a.g.e., s. 97.

- Dr. Jusuf Ramic, Problem prioriteta općenitosti teksta ili posebnosti motiva, "Islamska misao", br. 50, 1983, s. 13-14.
- Salih Colakovic, Kur'an o hadzu (Kur'an'da hac), "Islamska misao", br. 55, 1983, s. 20-23.
- Abdulcelil Selebi, Misticno tumacenje Kur'ana (Tasavvufi açidan tefsir), trc. Enver Mulahalilovic, Glasnik, br. 4, 1983 s. 523-531.
- Zulfikar Resulovic, Kvadrat borja dvanaest u kompozicionoj strukturi Kur'ana, glasnik, br, 4, 1983, s. 532-534.
- Ahmed Deedat, Kur'an-najsavršenija mudziza (Mucize olarak Kur'an), trc. Hajrudin Dubrovac, Sarajevo, 1983.
- Ahmed Smajlovic, Predgovor "Prevodu znacenja Kur'ana (Kur'an mealin önsözü), Sarajevo, 1983.
- Ebu'l-Ala el-Mevdudi, Osnovne prepostavke za razumijevanje Kur'ana (Kur'an'ı anlamada temel özellikler), SIZ U BiH, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1984, s. 54.
- Ahmed Smajlovic, Konstrukcija teoloske misli u Kur'anu (Kur'an'da İlahiyatın fikrin teşekkülü) "Islamska misao", br. 61, 1984, s. 3-12.
- Jusuf Ramic, Tri rukopisa o derogaciji u Kur'anu u GHB (Gazi Hüsrev Beg Kütüphanesinde nasih-mensuh konusunda 3 el yazmalı metin), "Islamska misao", br. 62, 1984, s. 3-6.
- Salih Colakovic, Namaz u Kur'anu (Kur'an'da namaz), "Islamska misao", br. 63, 1984, s. 47-63.
- Muhammed Asad, Problem prevodenja Kur'ana (Kur'an tercümesinde problem), trc. Sabina Biberovic, "Islamska misao", br. 63, 1984, s. 40-44.
- Richard Bell, Zapadna učenost i Kur'an (Batı öğretisi ve Kur'an), trc. Enes Karic, "Islamska misao", br. 65, 1984, s. 10-16.
- Enesk Karic, O komentaru Kur'ana Hasana Basrije (Hasan Basri tefsiri), "Islamska misao", br. 69, 1984, s. 24-29.
- Enes Karic, Takmud i strarije tumacenje Kur'ana (Takmud ve klasik Kur'an tefsiri), Glasnik, br. 2, 1984, s. 437-445.

- Dr. Muhammed Husejn ez-Zehebi, Sije i njihov stav o tumacenju Kur'ana (Şiiler ve tefsir hakkındaki görüşü), trc. Enes Karic, "Glasnik", br.2,3, i 4., 1984.
- Enes Karic, Neke dimenzije Si'ijskog tumacenja Kur'ana (Şiilerin tefsir konusundaki genişliği), "Glasnik", br.5., 1984., s. 536-549.
- Ibrahim Hodžic, O prevodjenju Kur'ana (Kur'an meali hakkında), "Glasnik", br.5., 1984., str 535-548.
- Enes Karic, Tefsirska odredjenja covjeka (Tefsirlerin insan hakkındaki tanımları), "Glasnik", br.6., 1984, s.691-699.
- Zulfikar Resulovic, Znacenje Kur'anskih inicijala *M, Q, N* (*M, K, N, Kur'an harflerin anlami*), "Glasnik, br.6., 1984.
- Muhammed Mrahorovic, U ozracjima poruke sure el-Gasijeh (Gaşiye suresi ve atmosferi), "Islamska misao", br.76., 1985., s. 3-4.
- Dr. Ali Hasan el-Arid, Historijat tefsira (Tefsir tarihi), trc. Enes Karic, br. 75, 76, 77; s. 10-17, 5-12, 10-14; 1985.
- Ahmed Smajlovic, Behijev pokusaj približavanja Kur'anu (Behiyin Kur'ana yaklařma denemesi), "Islamska misao", br. 81., 1985., s.3-7
- Abduhu Muhammed, Tumacenje sure el-Kevser (Kevser suresinin tefsiri), trc. Muharem Omerdic, "Islamska misao" br.78-79., 1985., str 10-14.
- Enes Karic, Problem prevodjenja Kur'ana u tefsiru (Tefsirde Kur'anı tercüme problemi), "Glasnik", br. 1., 1985., s. 26-35.
- Enes Karic, Savremene metamorfoze studija o Kur'anu (Kur'an araştırmalarında çağdaş değişimi), "Glasnik", br.2., 1985., s.127-136
- Enes Karic, Kriza naucnog tumacenja Kur'ana (Bilimsel tefsirin sorunu), "Glasnik", br.4., 1985., s. 347-360.
- Hilmo Neimarlija, Kur'an i nase islamsko misljenje (Kur'an ve İslam öğretimiz), "Glasnik", br.5., 1985.
- J.J.G.Jansen, Tumacenje Kura'ana u modernom Egiptu (Modern Mısır'da Kur'an tefsiri), trc. Enes Karic, "Glasnik", br. 1, 2, 3, 4, 5, 6;. S.298-316, 242-260, 659-707, 424-439, 96-106, 659-717; 1986.

- Jusuf Ramic, Ortografija Mushafa (Mushaf'ın yazılımı), "Glasnik", br. 3., 1986., s. 236-246.
- Zulfikar Resulovic, Sigle kao naslovi sura – integralni dio Kur'ana (Kur'an'ın bütünü), "Glasnik", br. 5., 1986.
- Enes Karic, Uvod u tefsirske znanosti (Tefsire giriş), Sarajevo, 1986.
- Malik b Nebi, Kur'anski fenomen (Kur'an fenomeni), trc. Hilmo Cerimovic, SIZ-e u BiH, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo 1986, s. 1-15.
- R. Paret J. D. Pearson, Prevodjenje Kur'ana (Kur'an nasıl tercüme edilir), trc. S. Celic, "Glasnik", br. 1., 1987., s. 1-15.
- Mahmud E. Ejub, Fatiha u islamskom tumacenju Kur'ana (İslam öğretisinde Fatiha suresi), trc. Enes Karic, "Glasnik", br.3., 1987.
- Alessandro Bausani, Kratke napomene o nekim skorasnjim prevodima Kur'ana (Yeni Kur'an meal hakkında kısa uyarılar), "Glasnik", br. 6., 1987., s. 812-817.
- Godfrey Dale, Prevod Kur'ana na svahili jezik Svahili dilinde Kur'an meali), trc. Enes Karic, "Glasnik", br. 6., 1987., s. 818-821.
- Jusuf Ramic, Tumacenje prvih ajeta sure el-Kalem (Kalem suresinin ilk ayetlerin tefsiri), "Islamska misao", br. 100., 1987., s. 7-9.
- Jusuf Ramic, Tumacenje cetvrtog dijela sure el-Isra (İsra suresinin dördüncü bölümün tefsiri), "Islamska misao", br. 101-102., 1987., s. 10-13.
- Jusuf Ramic, Tumacenje drugog dijela sure el-Hudžurat (Hucurat suresinin ikinci bölümün tefsiri), "Islamska misao", br. 103., 1987., s. 10-13.
- Jusuf Ramic, Tumacenje petog dijela sure en-Nur, "Islamska misao", br.104., 1987., s. 12-16.
- Jusuf Ramic, Tumacenje prvog i poslednjeg dijela sure el-Muzemmil (Muzemmil suresinin birinci ve sonuncu bölümün tefsiri), "Islamska misao", br. 107-108., 1987., s. 8-11.
- Jusuf Ramic, Tumacenje 56. Ajeta sure el-Azhab (Ahzab suresinin 56. Ayetinin tefsiri), "Islamska misao", br.109-110., 1988., s. 3-5
- Jusuf Ramic, Transliteracija Kur'ana (Kur'anın başka alfabeyle yazılması), "Islamska misao", br. 111-112., 1988., s. 26.

- Jusuf Ramic, Tumacenje posljednjeg dijela sure el-Džumua (Cuma suresinin son kısmın tefsiri), "Islamska misao", br. 111-112., 1988., s. 3-6.
- Jusuf Ramic, Tumacenje Jasini-Serifa (Jasin suresinin tefsiri) , "Islamska misao", br. 113-114., 1988., s. 3-6.
- Jusuf Ramic, Tumacenje sure el-Kehf (Kehf suresinin tefsiri), "Islamska misao", br. 115., 1988., s. 8-10.
- Enes Karic, Porodica u Kur'anu (Kur'an'da aile), TAKVIM, 1988., s. 11-23.
- Han Vehiduddin, Kur'anski covjek (Kur'an insanı), trc. Besim Canic, "Islamska misao", br. 113-114., 1988., s. 20-23.
- Kasim Hadzic, Jos neka zapazanja o Korkutovom prijevodu Kur'ana (Korkut mealindeki bazı gözlemler), "Islamska misao", br. 119., 1988., s. 324-329.
- M. M. Sharif, Filozofijska ucenja Kur'ana, TAKVIM, 1988., s. 16-36.
- Mr. Nijaz Sukric, Priroda u kulturnom planu Kur'ana, "Glasnik", br. 6., 1988., s. 618-623.
- Nijaz Sukric, Prijevod sure Jasin, Srajevo, 1988., 24s.
- W. G Shwellabear, Moze li musliman prevesti Kur'an, "Glasnik", br.1., 1988., s. 90-103.
- Enes Karic, Misticna hermeneutika Kur'ana, "Glasnik", br. 3., 1988., s. 260-277.
- Husejin Esfak, Sustina islama-komentar Fatihe, Sarajevo,1988., III izdanje, izd. SIZ-e BiH, Hrvatske i Slovenije, s. 72.
- Fazlu Rahman, Pojam Boga u Kur'anu, trc. Zena Basagic "Islamska misao", br. 117-118., 1989., s. 7-14.
- Zulfikar Resulovic, Merjema kao rijec u Kur'anu,"Islamska misao", br. 128, 1989., s.36-38.
- Jusuf Ramic, Citanje(ucenje) Kur'ana,"Islamska misao", br. 128, 1989., s. 16-18.
- Zulfikar Resulovic, Skladost brojnih vrijednosti kur'anskih inicijala baziranih na broju trinaest, "Islamska misao". br . 131., 1989., s. 44-47.
- Enes Karic, Te'wil i misticna hermeneutika Kur'ana, Tasawuf- islamska mistika, Zbornik radova prvog simpozija, 1408/1988, Zagrebacka dzamija, 1989.

XX. asrın 70'lı yılların sonlarında ve 80'lı yılların başlarında Kur'an ve Tefsir hakkında Kasim Hacıç Glasnik dergisinde eser çalışmalarını yayınlamıştı.

Çalışmalara göre Bosna-Hersek'te 80'lı yıllarda yazılan kitap ve yapılan çalışmalara bakarsak bu yıllar çok verimli olduklarını görmekteyiz. Bu yapılan Kur'an ve Tefsir araştırmalar Bosna-Hersek'teki kütüphaneleri zenginlik kattılar. Okurlarını çeşitli konularda bilgilendirmiş oldular. Böylece okurlar farklı müelliflerini ve görüşlerini öğrenmiş olmuşlardır. Yazılan kitaplar ve yapılan araştırmalar hem avam tabakasına hem de akademisyenlere hitap etmişti. Yapılan çalışmalar tefsir temel ilimler hakkındadır.¹²⁴

XX. yüzyılın son 10 yıl içerisinde tefsir ilmi derinlere girmişti. Daha geniş ve farklı açılardan Kur'an mucizesini açıklanmıştı. Hz. Peygamber (a.s)'in döneminden günümüze kadar konular ele alınmıştır. Böylece Kur'an'ı birçok açıdan ele alınıp incelenebileceğini gösterilmiştir. Çalışmaları şöyle sıralayabiliriz:

- Mutahari Murtada, Razumjevanje jedinstvenosti Kur'ana,"Islamska misao", br. 140., 1990., s. 38-40.
- Okic Muhammed Tajib, Stil i ucenje Kur'ana casnog, trc: Henda Semra, "Islamska misao", br. 144., 1990., s.,34-36.
- Ragib Isfahani, Jedinstveni termini u jezickom cudu Kur'ana, trc Dzermaludin Latic, "Islamska misao", br. 136., s. 13-16.
- Fuad Meco, Kur'anski izazov modernoj nauci, Sarajevo, El-Kelime, Mesihat IZ-e,1990.
- Allame S. Muhammed Tabatabai, Kur'an u islamu, trc. Enes Karic i Nusret Canar, Beograd, 1991.
- Enes Karic, Hermeneutika Kur'ana, Zagreb, Hirvatsko filozofsko drustvo, 1990.
- Enes Karic (uredio), Savremena ideologijska tumacenja Kur'ana i İslama, Zagreb, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, 1990.
- Jusuf Ramic, İbn Dzerir et-Taberi kao mufessir Kur'ana, "Islamska misao",br. 147-148, 1991., s. 11-14.
- Izet Terzic, İbn Asur i njegov tefsir, "Islamska misao", br. 150, 1991., s. 19-21.

¹²⁴ Fatic, **Novi Muallim**, a.g.e., s. 99.

- Jusuf Ramic, tradicionalno tumacenje Kur'ana, "Islamska misao", br. 151-152., 1991, s. 4-6.
- Jusuf Ramic, Racionalna tumacenja Kur'ana- savremeni period, "Islamska misao", br. 154., s. 13-17.

1994 yılında yeni bir Kur'an meali çıkmıştı. Mustafa Mlivo'nun tercümesi çıktığında eskilerde olduğu gibi meal hakkında tartışma yapılmadı. Belki de ehil olanlar bu meal ile ilgilenmeleri gerekir.

1995 yılında Prof. Dr. Enes Kariç'in Kur'an Meali çıktı. Bundan başka çalışmalar şunlardır:

- Muhammed el-Gazali, Tematsko tumacenje Kur'ana, trc. Halil Bjelak, "Glasnik", br. 1-3, 1993., s. 57-61.
- Sejjid Kutb, U okrilju kur'ana, trc. Omer Nakicevic, Jusuf Ramic, Mesud Hafizovic, Sarajevo, 1996. Dolayısıyla tefsirle alakalı Boşnakça dilinde Kutb'un ilk kitabıdır. 30 ciltten oluşmaktadır. Arapça dilinden tam olarak tercüme edilen ilk tefsirdir. Bundan dolayı XX. asrın damgası olarak kabul edilmektedir.
- Abu Hamid Muhammed el-Gazali, tajne ucenje Kur'ana, trc. hfz. Dzemail İbranovic, Travnik, OİZ-e, 1997., 124 s.
- Hafiz Fdil Fazlic, Tedzvid- Pravila o ucenju Kur'ana, a. s., za studente Fakulteta islamskih nauka, Rijaset İZ-e u BiH, Sarajevo, 1997.
- Zijad Ljevakovic, Analiza structure kur'anskog teksta, TAKVİM, 1997., s. 19-31.
- Enes Karic (priredzivac), Kur'an u savremenom dobu, I, II, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997.
- Jusuf Ramic, Tefsir, Tumacenje i razumijevanje Kur'ana, Tuzla, Harfograf, 1997., s. 254.
- Kurtubi, upozorenje ucacima Kur'ana i ucenim ljudima na opasnost od licemerstva i njemu slicnih svojstava, "Muallim", VII/1997,59, 10-11.
- Kurtubi, Na sta onaj ko izucava i poznaje Kur'an treba posebno obratiti paznju, "Muallim", VII/1997., 60, 10-11.
- Zijad Ljekovic, Neophodnost integralnog pristupa u objasnjenju i tumacenju Kur'ana, TAKVİM, 1998., s. 7-42.

- İmam Nevevi, Adabi ucenja Kur'ana, trc. Husejin Omerspahić (naslov originala: Tibijan), Sarajevo, El-Kelime, 1988., s. 105.
- Enes Karić (priredzivač), Semantika Kur'ana, Sarajevo, Bemust, 1998., 736. S.
- Esad Duraković, O nekim značenjima prevodilackim pogreskama, TAKVİM, 1998., s. 33-42.
- Enes Karić, Pjesništvo komentara Kur'ana, TAKVİM, 1999., s.33-45.
- Esad Duraković, Ogled o Casnom, TAKVİM, 1999., s. 9-22.
- Zijad Ljevaković, Kur'an, TAKVİM, 1999., s. 23-31.
- Salih Covaković, Ja-sin, Mostar, Islamski centar, 1999.

Göstermiş olduğumuz kitap, makale ve yazılardan Bosna-Hersek'te bulunan müfessirler gerek ülkede gerek dünyada Kur'an hakkında yazılan kitaplarını Boşnakça diline kazandırmaya çalışmışlardır. Böylece hem kendileri haberdar olmuşlar hem de halkını bilinçlendirmiş olmuşlardır. Araştırmalara ve çalışmalara bakarsak Bosna'da en gelişmiş ilimler arasında Tefsir ilmidir. Boşnakça dilinde çığır açan Şukriya Alagić'tir. Alagić'in uzantısı ve zincirindeki halka olarak gördüğümüz kişilerden biri Prof. Dr. Enes Karić'tir. Kendisi Şukriya Alagić ve daha eski müfessirleri günümüz nesline tanıtan bir köprü gibidir. Ayrılmış iki parçayı bağlayıp tamamlamaktadır.¹²⁵

Yine çeşitlilik açısından XXI. Yüzyıl karşımıza çıkmaktadır. Çalışmaları şöyle sıralayabiliriz:

- Esad Duraković, Kur'anska metafora dzennet, TAKVİM, 2000., s. 11-20.
- Zijad Ljevaković, Usporedna analiza structure sure el-En'am 151-153 I el-İsra 22-30, TAKVİM, 2000., s. 33-47.
- Dzemaludin Latić, Likov u Kur'anu, TAKVİM, 2000., s. 21-32.
- Dr. Muhammed Abdullah Draz, Vjest velika (nova razmisljanja o Kur'anu, trc: Haso Popara, Sarajevo, El-Kelime, 2000., s. 258.
- Zijad Ljevaković, Tefsir 1,2 (udzbenik za medrese), Sarajevo, El-Kelime, 2000.
- Ibn Kesir, Tefsir / skraceno izdanje, Sarajevo, 2000/ 1420.h.g., s. 1605.

¹²⁵ Fatić, a.g.e., s. 101.

- Jusuf Ramic, Tefsir- historija i metodologija, Sarajevo, Fakultet islamskih nauka, 2001., s. 307.
- Esad Durakovic, Stilske vrijednosti sure Al-Rahman, TAKVİM, 2001., s. 11-25.
- Bavaria Verlag, Prijevod Kur’ana sa tefsirrom i komentarima na bosanskom jeziku, trc. dr. Ramo Atajic, Bemust, Sarajevo, 2001., bes cilt.
- Dzemaludin Latic, Stil kur’anskog izraza, Sarajevo, El-Kalem, 2000., 414 s.
- Enes Karic, Tumacenje Kur’ana i ideologija XX stoljeca, Sarajevo, Bemust, 2002., s. 646.
- İbrahim Dzafic, Glosa İbrahima Opijaca na Bejdavin komentar Kur’ana, Erfurt, 2002.
- Sead Seljubac, Semanticka razina filoloska metodologija u Allamekovojoj glosi na Sirvanijev komentar sure el-Feth.
- Ferid Dautovic, Sukrija Alagic i doprinost islamskih znanostima s posebnim osvrtom na tefsir
- Ahmed Adilovic, Rukopis Mehmeda Handzica ”Tefsiru Ayati’l-ahkam min sureti’n-Nisa’i”
- Ejub Dautovic, Analiza Dzozinog tefsirskog misljenja u VIS-ovom komentaru Kur’ana (üç cuz)

1. Mütercimler ve Redaktörlerin Hayatı ve Çalışması Üzerine Kısa Bir Bakış

a. Miço Lubibratiç – Hercegovac

Ortodoks papazı ve Hersek isyanını lideridir. Doğu Hersek’i Karadağ sınırları içerisinde almayı planlayan Prens Nikola tarafından yenilgiye uğramıştı. İlk önce Dubrovnik daha sonra da Belgrat şehrine geri çekilmişti. Kendisi Bosnalı Sırp lar ve Boşnak Müslümanları Avusturya-Macaristan monarşisine karşı birleştirmeyi hedefliyordu. Bu amaca ulaşmak için Kur’an’ı Sırpçaya tercüme ederek Sırp larla İslam’ın temel kaynağını tanıtmak istemişti. Kendilerinin ruh dünyasına yakın kavramları kullanarak tercüme etmişti. Bundan dolayı tercümede Hıristiyan menşeli kelimelere rastlamaktayız. Onlardan bazıları “molitva-dua”, “Mojsije-Musa a.s”, “Avram- İbrahim a.s” v.b.¹²⁶

¹²⁶ Jusuf Ramiç, **Nasi Prijevodi Kur’ana i Stil Kur’anskog İzraza**, Connectum, 2010, s. 103-104.

Miço, 19. Y.y'ın ikinci yarısında yaşamıştı. Tercümesi basılmadan 1985 yılında vefat etmişti. Birinci baskısının örneği Miço'nun eşi olan Mara M. Ljubibratiç, Muhammed Vehbi Cumişiç'e hediye etmişti. O örnek şu anda Saraybosna Gazi Husrev Beg Kütüphanesinde vakfedilmişti. Bu Kur'an'ın ilk sayfasında hatıra yazısı bulunmakta ve şöyle yazmakta: benim evlatlığıma Muhammed Vehbi Cumişiç'in Bayram ve ilk doğum günü için, 1. Ocak 1908. Yılı, benim iyi Miço'mun hatırasına.¹²⁷

b. Ali Riza Karabeg

Hacı Ali Riza Karabeg (1872-1944) meşhur Hersek alimidir. Babası Mustafa Sıdkı Karabeg Mostar müftüsü idi. Avusturya-Macaristan askerleri Mostar'a girmeden önce öldürüldü. Öldürülme sebebi ise bu askere karşı savaşıma fetvasını vermemesi idi. Hacı Bali camide Brankovac'da defnedilmiştir. 1950 yılında cami yıkıldı dolayısıyla mezar taşı da yıkıldı.¹²⁸

Müftünün iki oğlu vardı. Hacı Ahmed Karabeg, Mostar Karacoz Medresenin icazetini almış ve Hacı Ali Riza Karabeg medrese eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelip eğitimini sürdürdü. Eğitimini tamamlayıp memleketinde döndü. Mostar lisesinde ders vermeye başladı. Oradan ayrıldıktan sonra camilerde ders ve vaaz vermeye başladı. Müslümanları bilgilendirmeye ve bilinçlendirmeye devam etti. Bunun yanı sıra bilimsel çalışmalarda da bulundu. Behar ve el-Hidaje dergilerinde yazı yazardı. Tercüme çalışmaları da var.¹²⁹

İki kısa eserini yazmıştır.

- 1) Rasprava o hidzabu (pokrivanju) muslimanki. Çalışma 1928 yılına Mostar'da yayınlandı. Bu kısa eser Reisu'l-Ulema Cemaluddin Çauşeviç ve Ayni Buşatliç'e tesettür konusunda bir cevap olarak yazılmıştı. Eserde ajet ve hadisleri açıklamıştı. Her ne kadar kısa olsa da muhtevası çok zengindir.
- 2) Kratak zivotopis Muhameda, alejhis-selam, sa socijalnog gledista. Eser 1929 yılında Mostar'da yayınlandı. Eserin konusu Allah Resulü olan İsa (a.s), İslam ve Muhammed (a.s)'in hayatıdır.

¹²⁷ Ramiç, *Nasi Prijevodi Kur'ana i Stil Kur'anskog İzraza*, a.g.e., s. 104.

¹²⁸ Ramiç, *Nasi Prijevodi Kur'ana i Stil Kur'anskog İzraza*, a.g.e, s. 104.

¹²⁹ Ramiç, *Nasi Prijevodi Kur'ana i Stil Kur'anskog İzraza*, a.g.e., s. 104.

3) Prijevod Kur'ana-Kur'an Meali onun en son ve en büyük eseridir. Meal Mostar'da 1937 yılında yayınlandı.

Ali Rıza Karabeg hakkında Hifzija Hasandediç'in yazıları bulunmaktadır. Hasandediç Ali Rıza'nın ziyaretine giderdi. Onun evine gittiğinde kendisini kitaplar arasına bulurdu. O kitapları okur ve incelerdi. Din, din sorunları ve tartışmaları ilgisini çekerdi. Bunların yanı sıra gündelik hayatı da onun gözünden kaçmazdı. Bundan dolayı kendisini eğitimli ve ufku geniş olarak gösterebiliriz.¹³⁰

c. Cemaluddin Çauşeviç

Cemaluddin Çauşeviç Bosanska Krupa, Arapuşa'da 1870 yılında dünyaya gelmiş. Mektebini babasından almıştı. Babası Ali Hoca tanınmış ve alim bir zattı. Medrese tahsilini, muderris ve Bihaç müftüsü Ahmed Sabit Ribariç yanında devam etmişti. 1887 yılında zeki ve çalışkanlığıyla devam etmesi için İstanbul'a gönderildi. O zaman meşhur olan Salih Tokatlı hocasından dersini almıştı. İcazetnamesini İstanbul'da Hasan Husni efendiden almıştı.¹³¹ 1898 mekteb-i nuvab'a kaydolar. Fakat bir yıl sonra İsmail Hakkı Manastırlı hocanın tavsiyesi üzerine hukuk fakültesine kayıtlı olur. 1903 yılında pek iyi derecesiyle mezun oldu.¹³² Hukuk fakültesinde öğrenci iken Uman, Suudi Arabistan ve Mısır'a Türkçe dergilerinin muhabiri olarak gitmişti. Bir müddet el-Ezher'de bulundu. Muhammed Abduh'la tanıştı. Birkaç ay ondan ders aldı.¹³³

İstanbul'da iyi bir makam vermek istemişlerse de mezun olduktan sonra hemen Saraybosna'ya döndü. Velika lisesinde 1904 yılında Arapça hocalığı yapmaya başlar. 1905 yılında ise Ulema Meclisi'nde üye olarak atandı. Üye olarak Bosna-Hersek'i gezme imkanına sahip oldu. Yerinde yaptığı gözlemler sonucunda reforma olmadan ıslah olmaz kanısına varır ve bütün yazı, vaaz ve hutbelerini bu yöne çekmişti.¹³⁴

1909 yılında Kadılık Okulunda profesör oldu. Burada azmini ve gücünü gösterdi. Öğrenciler tarafından sevilen bir profesördü. Öğrenciler kendisini baba olarak görmekteydiler.¹³⁵

¹³⁰ Ramiç, **Nasi Prijevodi Kur'ana i Stil Kur'anskog İzraza**, a.g.e., s. 105.

¹³¹ Kariç, **Mehmed Cemaluddin Causevic**, s. 7-8.

¹³² Mahmud Traljic, **İstaknuti Bosnjaci**, Medjunarodna zajednica za pomoc muslimanima Bosne i Hercegovine, Zagreb, 1994, s. 19.

¹³³ Ramiç, **Tefsir, Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 264.

¹³⁴ Kariç, **Mehmed Cemaluddin Causevic**, a.g.e., s. 8.

¹³⁵ Traljic, **İstaknuti Bosnjaci**, a.g.e., s. 20.

Süleyman Şarac Reisu'l-Ulema'dan istifa edince seçim kurulu Çauşević'i Bosna-Hersek İslam Birliği'nin reisu'l-ulema yerine aday göstermişti. Avusturya-Macaristan Çarı Franjo Yosip ilk başta onaylamak istememişti. Onlara Çauşević'in azmi ve otoritesi hoşuna gitmemişse de seçim kurulunun kararlığına karşı baskı yapamadılar. Çar onayladıktan sonra İstanbul'da bulunan şeyhu'l-islam'dan gelen menşuruyla Çauşević reisu'l-Ulema resmi olarak II. Dünya savaşı eşiğinde 26. Mart 1914 yılında görevine getirildi. 1929 yılında Yugoslavya'da bulunan bitin Müslümanların reis oldu. Vakıfların yönetimi ve din işlerinde Sırp hükümetiyle uzlaşamaması nedeniyle 1930 yılında istifa etmişti.¹³⁶

İstifa ettikten sonra geri kalan ömrünü sessiz bir şekilde geçirmiş. 28 Mart 1938 yılında vefat etmiş ve Gazi Husrev Beg camisinin haremindedefnedilmişti.¹³⁷

Çalışmaları hakkında kısa bir bilgi. 1900-1903 yılları arasında Tasvir-i Efkar ve Tercüman-i Hakikat dergilerinin muhabirliğini yapar. 1906 yılında Behar dergisinin editörü. 1907 Mekteb yıllığını çıkarıp bastırır. 1908 Tarik dergisini çıkarıp Boşnakça dilinde yazıları yayınlar. 1909 yılında Cemi'yyetu'l-İlmiyye'yi kurar. 1910 yılında Muallim ve Misbah dergilerini çıkarmakta. 1918 yılında Okrujna Medresesini açar. 1918-1919 yıllarında Şeriyat Lisesini kurar. 1919 yılında Charles Riveti'ye röportaj verir. 1927 yılında Novi Behar derginin çıkmasına yardımcı olur ve yazı gönderir. 1937 yılında Muhammed Panca ile beraber meal çıkarırlar.¹³⁸

d. Hafız Muhamed Panca

Hafız Muhamed Panca âlimane ve soylu ailesindedir. Babası ve dedesi Saraybosna'da meşhur âlim ve hafızlardı. 1895 yılında Saraybosna'da doğdu. Eğitimi mektepte başladı, rüşdiye, Atmeydan Medresesinden mezun oldu. Tahsilini Kadılık okulunda 1920 yılında başarıyla tamamladı. Okulunu tamamladıktan hemen sonra Atmeydan medresesinde müderris olarak tayin edildi. Bu okulda 4 yıl hocalığını yaptıktan sonra Kadılık okulunda profesör olarak çalıştı. 1936 yılına kadar Şeriyat lisesinde hocalık yapmıştı. Daha sonra Druga Realna lisesinde atandı. Bu görevde Ulema Meclisi üye seçilene kadar kalmıştı.¹³⁹

¹³⁶ Kariç, Mehmed Cemaluddin Causevic, a.g.e., s. 9.

¹³⁷ Ramiç, Tefsir, Historija i Metodologija, Fakultet Islamskih Nauka, Sarajevo, 2001, s. 264.

¹³⁸ Kariç, Mehmed Cemaluddin Causevic, a.g.e., ss. 129-131.

¹³⁹ Ramiç, Tefsir, Historija i Metodologija, a.g.e., s. 264.

İslamski glas, İslamski svijet, Nasa buducnost, Gajret, Novi behar, el-Hidaje vb. dergilerde yazardı. Bazı dergileri kendisi çıkarırdı, bazılarında ise editörlüğünü yapmıştı.

Yazmış olduğu eserler şunlardır: Kratka nauka islamske vjere za odrasle i djecu ve yayınlanmamış ve bitirilmemiş üç ciltlik H. Omer kitabı. Bu kitabın el yazması bulunmaktadır. Daha sonra Hutbe ver bunlar Glasnik IVZ'da yayınlanmıştı. O'nun en büyük eseri Çauşević'le müşterek çalışma Kur'an Meali'dir. Mealin ikinci baskısı çıkmadan önce 1962 yılında vefat etmişti. O zamandan bu yana meal on baskıya ulaşmış oldu. Bir baskı adeti 40 bini geçmekte idi.¹⁴⁰

e. Hafız Omer Muşiç

Hafız Ömer Muşiç 23. Haziran 1903 yılında Saraybosna'da doğmuştu. Soyadından hareket ederek menşesi Muş şehri olduğu tahmin edilmektedir. Ailesinde esmer tenli olduğu görülmektedir. Söylentilere göre Muş tarafından askerlerden biri Veliki Trnovac'ta yerleşmiş. Oradan da evlenmiş.¹⁴¹

İlk ve ortaokulu, Okruzna Medresesi ve Kadılık okulunu bitirmiş. Kadılık okulunu 1925 yılında bitirmiş. Daha sonra askerliğe gitmişti. Askeri görevini tamamladıktan sonra Saraybosna Şeriyat Lisesi'nde hoca olarak tayin edildi ve 1945 yılına kadar kalmıştı. Bir zaman Gazi Hüsrev Beg medresesinde ders vermişti. Daha sonra 15 Şubat 1951 yılında Şarkiyat bölümüne atandı. Aynı zamanda Felsefe Fakültesinde Şarkiyat bölümünde Arapça ve Farsça derslerini vermişti. Çalışkanlığıyla ve saygınlığıyla öne çıkmış ve Üstad ünvanıyla anılmıştı.¹⁴²

Muşiç, Panca-Çauşević mealinin redaktörü oldu. Aliya Nametak'ın dediklerine göre Muşiç mealde bulunan yanlış ek ve ahmediyye kadiyaniyyeye yakın olan dünya görüşlerini çıkarıp başka tefsirlerden faydalanarak Kur'an'ı tekrar tercüme etmiş. Bu çalışma daha kolay olacağını düşünmüş, fakat Muşiç'in çalışmasına bakınca bu yepyeni meal olduğunu gördüm.¹⁴³

Muşiç birkaç dayanışma ve yardımlaşma kurumlarda üye olduğunu kaynaklarda geçmekte.

¹⁴⁰ Ramiç, *Nasi Prijevodi Kur'ana i Stil Kur'anskog İzraza*, a.g.e., s. 107-108.

¹⁴¹ Omer Nakicevic, *Hafız Omer Music*, Planjax, Tesanj, 2012, s. 6-8.

¹⁴² Nakiçević, *Hafız Omer Music*, ss. 21-25.

¹⁴³ Ramiç, *Nasi Prijevodi Kur'ana i Stil Kur'anskog İzraza*, a.g.e., s. 108.

Ömer Muşic 11 Nisan 1992 yılında vefat etmişti. Saraybosna Bare mezarlıkta defnedilmiştir.¹⁴⁴

f. Aliya Nametak

Aliya Nametak 6 Mart 1906 yılında doğdu. Mektebi, ilk, ortaokulu ve düz liseyi doğduğu Mostar'da bitirdi. 1929 yılında Zagreb Felsefe Fakültesinden mezun oldu.¹⁴⁵

Eğitimi bitirdikten sonra el-Hidaje dergisinin editör olmuştu. Resmi kurumlara alındıktan sonra liselerde çalışmış. 1 yıl Podgoriça şehrinde lise öğretmeni, birkaç yıl se Gazi Hüsrev Beg medresesinde Sırpça-hırvatça derslerini vermişti. 1945 yılında 15 yıl hapse mahkûm olmuştu. Mahkûmiyeti Zenica şehrinde geçmişti.¹⁴⁶ 9 yıllık hapisten sonra 1954 yılında serbest bırakılmıştı. Hapisten çıktıktan sonra Folklor Araştırma Enstitüsünde çalışmaya başlar. Daha sonra Müsik Akademisinde kütüphaneci görevinde bulunmuştu. Bu görev 1973 yılında emekli olduktan sonra son buldu. 1938-1945 yılları arasında Glasnik IVZ dergisinin editörü idi. Aynı zamanda Narodna Uzdanica ve Hrvatske Misli takvimlerde de editörlüğünü yapmıştı.¹⁴⁷ Yayınlandığı eserler şunlardır: Narodne muslimanske junacke pjesme, Muslimanske pripovjesti ve Muslimanske narodne zenske pjesme kitapları 1944 yılında basıldı. Halk şiir divanı Od besike do groba 1970 ve Narodne pripovjesti bosanskih muslimana 1975 yılında yayınlandı.¹⁴⁸ Onun en son eseri SARajevski nekrologij Zürih'te 1994, daha sonra Saraybosna'da 2004 yılında yayınlandı.¹⁴⁹

2. Başka dillerden Yararlanarak Yapılmış Mealler:

a. Kur'an, Miço Lubibratiç-Hercegovac (Hersekli)

19. y.y'nin sonlarına doğru ilk meal çalışması yapılmıştı. Bu mealin yazarı Miço Lubibratiç-Hercegovac (Hersekli)dir. Ljubibratiç'in mealı vefatından sonra 1895 yılında Belgrad şehrinde basıldı. Adı *Koran* olarak geçmektedir. Devlet matbaası tarafından 1895

¹⁴⁴ Nakiçević, **Hafiz Omer Music**, a.g.e., s. 262.

¹⁴⁵ Traljic, **Gazi Husrev-Begova Medresa u Sarajevu 450 Generacija**, a.g.e., s. 67.

¹⁴⁶ Ramiç, **Nasi Prijevodi Kur'ana i Stil Kur'anskog İzraza**, a.g.e., s. 109.

¹⁴⁷ Traljic, **Gazi Husrev-Begova Medresa u Sarajevu 450 Generacija**, a.g.e., s. 67.

¹⁴⁸ Traljic, **Gazi Husrev-Begova Medresa u Sarajevu 450 Generacija**, a.g.e., s. 67.

¹⁴⁹ Ramiç, **Nasi Prijevodi Kur'ana i Stil Kur'anskog İzraza**, a.g.e., s. 109.

yılında Belgrad şehrinde basılmıştı. Birinci sayfasında haç nakşedilmişti. Fakat uyarılardan sonra silinmişti.¹⁵⁰

Ljubibratiç orijinalinden tercüme etmemişti. Ljubibratiç'in meali Fransızca dilinden tercüme edildiğini kaynaklarda geçmektedir. Temiz ve gelişmiş bir dille tercüme dilmişti. Belgrad Tıp Fakültesinin profesörü olan Dr. M. Jovanović-Batut Ljubibratiç'in mealinden yararlanarak sağlığı ilgilendiren ayetleri seçerek Zivot, zdravlje, bolest i smrt u Kur'anu kitabını yayınladı. Kitap 367 sayfadan oluşup 1896 yılında Srpska Knjizevna Zadruga yayın evi tarafından basıldı.¹⁵¹ Bir başka seçme Prof. Dr. Miodrag Maksimović tarafından İz Kur'ana Casnog. Svetu Celom Opomena (Kur'an-ı Kerim'den Dünyaya Uyarı) yapıldı.¹⁵²

Ljubibratiç'in meali 1991 yılında yeniden basıldı.

b. Kur'an, Hacı Ali Rıza Karabeg

Hacı Ali Rıza Karabeg 1937 yılında kendi mealini Kur'an preveo s arapskog Hadzi Ali Rıza Karabeg adı altında, Prosvjeta yayın evinden, 1937 yılında Sarajevo'da basıldı. Karabeg mealin başında kısa bir önsöz yazmıştı. Kendisi Arapçadan tercüme ettiğini iddia etmektedir. Aynı zamanda, tercüme esnasında karşılaştığı güçlükleri aktarmaktadır. Tercüme sırasında faydalandığı kaynaklar er-Razi'nin Tefsiri Kebir, Beydavi'nin Envarut't-Tenzil ve alman müsteşrikten olan Ullman Kur'an mealidir. Arapça metnini dâhil edilmemişti. Arapça metni eklenmiş olsaydı daha pahalı olurdu. Karabeg'in isteği ise mealin ucuz olması idi. Metin olmaksızın mealin değeri düşer anlamına gelmez. Her ne kadar Arapçadan tercüme ettiğini iddia etse bile Ljubibratiç'in mealini geliştirmiştir.¹⁵³ Karabeg'in meali birçok eleştiriye tabi tutulmuştu.¹⁵⁴ Eleştirilere cevaben Karabeg Ljubibratiç'in mealini yanında bulunduruyordu. Ljubibratiç'in mealinden güzel ve iyi olan alına bilir fakat onun gururuna dokunan şey mealin Ljubibratiç'in geliştirilmiş versiyonu olarak iddia edilmiş olmasıdır.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Ramiç, **Tefsir, Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 260.

¹⁵¹ Mustafa Busuladžić, **Prvi Prijevodi Kur-ana u Svietu i Kod Nas**, Hrvatska Drzavna Tiskara Zagreb-Podružnica Sarajevo, Sarajevo, 1945, s. 12.

¹⁵² Ramiç, **Tefsir, Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 261.

¹⁵³ Ramiç, **Tefsir, Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 261-262.

¹⁵⁴ Busuladžić, **Prvi Prijevodi Kur-ana u Svietu i Kod Nas**, s. 14.

¹⁵⁵ Ramiç, **Tefsir, Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 262.

c. Kur'an Casni – Prijevod i Tumac, Cemaluddin Çaŕŕeviç ve Muhammed

Panca

Cemaluddin Çaŕŕeviç, Muhammed Paŕiç'le beraber Kur'an'ı tercüme edip yayına hazırladılar. Kur'an Casni – prijevod i tumac adı altında bastırdılar. Çaŕŕeviç, iki bölümden oluşan Kur'an'a Giriŕ önsözü de yazdı.

Birinci bölümde Çaŕŕeviç Kur'an, Tefsir, Kur'an'nın sırası, isim, sure, ayet ve hareke ve noktalama konulardan bahsetmektedir.

İkinci bölümde ise İslam'ın temel ŕartları, Allah'ın birliği, isimleri ve sıfatları, ebedi hayatı, cennet ve cehennem, vahiy ve vahyin imkânından bahsetmektedir.¹⁵⁶

Bu meal ve tefsirinin birden çok baskıları oldu. İlk baskı 1937 yılında basıldı. Stvarnost yayın evi yayın hakkını almıŕtı. Bundan sonra tam yedi baskı yaptı (1969, 1972, 1974, 1978, 1984, 1985, 1989). Her baskının 40.000 adetten fazla idi.

Çaŕŕeviç'in Kur'an mealinin, ikinci baskı Katar'ın baŕkentinde olan Doha ŕehrinde 1980 yılında ve Kahire Mısır'ın baŕkentinde 1993 yılında basıldı.

Çaŕŕeviç, Muhammed Ali'nin The Holy Qur'an tercümesinden yararlanmıştı. Daha sonra, İngilizce Kur'an Meali ve Tefsiri'nden faydalanmıştı. Bu tefsiri Ömer Rıza Doğrul tarafından 1934 yılında Türkçeye tercüme edilmişti. Çaŕŕeviç ve Panca Türkçe mealı ve tefsirinden yararlandılar. Fakat onlar bu meal ve tefsir yanında baŕka tefsirlerden faydalanmışlardı. Taberi, Razi, Zemahŕeri, Beydavi, Muhammed Abduhu,¹⁵⁷ Reŕid Rıza, Tantavi, Cevheri v.s tefsirlerden de faydalandıklarını ifade ederler.¹⁵⁸ Aynı zamanda Avrupa müsteŕriklerinden George Sale, İngiltere tarihçisi Gibbon, eski tarihçi olan Dioavus Siculus, Platomej ve Kutsal Kitap Ansiklopedisi'nin yazarı T. K. Cheyne'den kaynak göstermekte. Encyclopedi Brittanicu'dan da örnekleri bulunmaktadır.¹⁵⁹

El-Hidaje dergisi tarafından 1937 yılında Çaŕŕeviç-Panca mealı hakkında Prikaz knjige Kur'an casni – prijevod i tumac adı altında bir meal tanıtımı yapmıştı. Tanıtımda mealde hataların bulunduğunu, bazı yerlerde gerek söz gerekse cümleler noksanlık var

¹⁵⁶ Ramiç, **Tefsir, Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 264.

¹⁵⁷ Ramiç, **Tefsir, Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 265.

¹⁵⁸ Enes Kariç, **Mehmed Dzamaluddin Causevic**, Dobra Knjiga, Sarajevo, 2008, s. 87.

¹⁵⁹ Kariç, **Mehmed Dzamaluddin Causevic**, a.g.e., s. 86.

olduğunu gösterilmekte. Mealde İslam öğretisine aykırı metinlerin bulunduğunu, dil üslubu yetersiz ve mealin tenakuzluk ve tutarsızlıklarla dolu olduğunu açıklamaktadır.¹⁶⁰

En büyük eleştiriyi meale değil yorumlara gelmişti.

Stvarnost yayınevinden 1969 yılında Zagreb şehrinde çıkmıştı. Redaktörler Ömer Muşić ve Aliya Nametak idi. 1937 yılında mealde bulunan bazı notlar bu baskıda kaldırılmıştı bazılar ise değiştirilmişti. Çauşević'in notları kaldırılıp değiştirildikten sonra Kur'an'ı anlama konusunda zayıflamıştı.¹⁶¹

Glasnik VIS dergisinde yeni düzenlenmiş meal ve tefsirinin tanıtımını Besim Korkut yapmıştı. Bu tanıtımında redaktörler doğru olan yerleri değiştirip yanlış olanlarla değiştirdiklerine dair bilgi yer almaktadır.¹⁶²

3. Arapça Dilinden Tercüme Edilmiş Mealler

a. Kur'an, Besim Korkut

Besim Korkut 25. 09. 1904 yılında Saraybosna'da doğdu. Rujdiye'yi Travnik, Okrujna medresesini Saraybosna'da bitirdi. Kadılık Yüksek Okulu'nda 1920'de kaydolup 1925 yılında mezun oldu. Tahsilini el-Ezher'de sürdürür. 1931 yılında mezun olur. Saraybosna'da geldiği andan itibaren muallim olarak Kadılık Yüksek Okulu'nda tayin edilir. Bu okulda Belagat, Arap Dili, İslam hukuku, Akaid ve İslam Tarihi derslerini verdi. Bazen I. Erkek Lisesi'nde din dersini verdi. İslam Kadılık Yüksek Okulu açıldı ve Yüksek Kadılık Okulu kapandı. Böylece bu okuldaki görevi sona erdi. Hemen ardından Mostar şehrinde Lisede din dersi hocası olarak çalışmaya başladı. Mostar'da 1940 yılına kadar kaldı. Saraybosna'ya döndü ve Kadılık Lisesi'nde hocalığını yaptı. Aynı zamanda İslam Kadılık Yüksek Okul'unda İslam Tarihi dersini vermişti. 1947-1950 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığında çalıştı. Şarkiyat Enstitüsü açılınca orada çalışmaya başladı. Emekli olana kadar burada kaldı.

Korkut'un en büyük eseri Kur'an Mealidir. 10 yıl üzerinde çalıştığı çalışma olumlu sonuçlar verdi. Meal, vefatından sonra 1977 yılında basıldı. Lafzi bir tercümedir. Tercümesi yanına Arapça metin de yayınlandı. Yazısı da Hüseyin Boşnak 1755 yılına aittir.

¹⁶⁰ Ramić, **Tefsir, Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 265.

¹⁶¹ Ramić, **Tefsir, Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 266.

¹⁶² Ramić, **Tefsir, Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 266.

Birçok defa bastırıldı. Özel cep baskısı da bulunmaktadır. Makedonca, Arnavutça ve Romen dillerine çevrilmişti. Bu mealin en büyük özelliği Arapça dilinden tercüme edilmesidir.

1975 yılında Saraybosna'da vefat etmişti.¹⁶³

b. Kur'an, Mustafa Mlivo

Bugojno şehrinde doğdu. Felsefeyi çok sevdi. Kendi şehrinde eğitimini aldı. Eğitimini devam etmek için Mostar Dzemat Bijedic Üniversitesine girdi. 1994 yılında Kur'an-ı Kerim'i tercüme etti. 1994 yılında basıldı. Bu meal basıldıktan sonra çok konuşulmadı.

c. Kur'an s prijevodom na bosanski jezik, Enes Karić

Enes Karić 1958 yılında Travnik/Visnjevo'da dünyaya geldi. İslam bilimleri Fakültesi'nden 1981 yılında mezun oldu. 1981 yılında Felsefe Fakültesi'nde yüksek lisansını bitirmişti. Belgrad Filoloji Fakültesi'nde doktorasını bitirdi. Halen İslam İlimleri Fakültesi'nde profesördür.

Karić'in meali 1995 yılında Bosanska knjiga yayınlarından çıktı. Arapça metniyle birlikte meal ve kısa açıklamaları da bulunmaktadır. Kısacası açıklamalı meal diyebiliriz. Kur'an'ın sonunda Arapça hatim duası var. Dua Boşnakça diline çevrildi. Hem Enes Karić hem de Besim Korkut'un mealleri daha orijinaldir. Çünkü her iki meal çok iyi ilahiyatçı tarafından tercüme edilmişti. Yazarlardan bazıları şimdiye kadar çıkmış en iyi mealdır diye yazıları yazdılar.¹⁶⁴

d. Kur'an s prijevodom na bosanski jezik, Esad Duraković

Esad Duraković 1948 yılında Bugojno Glaviča'da doğdu. Medrese eğitimini bitirdikten sonra Filoloji Fakültesinde Şarkiyat bölümünden mezun oldu. Aynı fakültede 1976 altıda yüksek lisans, 1982 yılında ise doktorasını bitirdi. Halen Felsefe Fakültesinde Arap Dili ve Edebiyat hocalığını yapmaktadır.

¹⁶³ Ramić, **Tefsir, Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 284-285.

¹⁶⁴ Ramić, **Tefsir, Historija i Metodologija**, a.g.e., s. 293; Ramić, **Nasi Prijevodi Kur'ana i Stil Kur'anskog İzraza**, a.g.e., s. 9-10.

Mealini Svjetlost yayınlarından 2004 senesinde çıktı. Bu meal hatalarla doludur. İçinde birçok fazlalık ve eksiltme bulunmaktadır. Meal lâfzîdir.¹⁶⁵

4. Kismî Kur'an Tercümeleri

a. Kur'an, Jan Çaploviç

22. IX. 1780 yılında Hornych Pribeciah'ta doğdu. 29. V. 1847 yılında Viyana'da vefat etti. Çeşitli görevlerinde bulunmuştu. Kendisi Slovenya seyyahı, gazeteci ve etnografıdır. Kısmi bir tercüme de yapmıştır.¹⁶⁶

b. Kur'an s Tumaçem, Şukriya Alagiç

Şukriya Alagiç Tuzla'da 20. V. 1881 yılında doğdu. İlk eğitimini rüşdiyede aldı. 6. sınıfı Saraybosna'da, 7. ve 8. sınıfını Mostar'da bitirdi. 1901 yılında mezun oldu. Tahsilini 1901-1905 yıllar arasında Viyana'da devam etti. Şarkiyat ve slavizm okudu. 1905 yılında Saraybosna Velika Lisesinde hoca oldu. Bu okulda Arapça dersini verdi. 1911 yılında ise, profesör sınavını başarıyla geçtikten sonra, profesör unvanını aldı. 1916 yılında Mostar lisesinde tayini çıktı. 1917 yılında Derventa şehrinde geçip erkek lisesinde hocalığına başladı. 1927 yılında ise Tuzla şehrinde lisede hoca oldu. Ondan sonra da müdür vazifesini aldı. 1931 yılında emekli oldu. Derventa şehrine geri dönmekte. Orada 31. Aralık 1936 yılında vefat etti.¹⁶⁷

Birçok konuda yazıları bulunmaktadır. Gerek sosyal hayatta gerek siyaset hayatında aktif rol oynadı. Fakat adını ilk müfessir olarak duyurdu ve öyle tanınmaktadır. Arapça dilinden Boşnakça diline Kur'an'ı ve Tefsiri ilk tercüme etmeye başladı. Kendisi Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'nın el-Menar Tefsirini seçti. Tercüme etmeye başladı. Okurlarına büyük bir istek ve aşırı zorluklarla sunmaya çalıştı. Böyle bir çalışma Bosna-Hersek'te büyük bir yankı uyandırdı. Kendisine teşvik edeceklerine, özellikle Çokiç kardeşler, bu çalışmayı engellemek için elinden geleni yaptılar. Alagiç hiç yılmadan yaklaşık 5 cüzü tercüme edip 4 kitapta yayınladı.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Ramiç, **Nasi prijevodi Kur'ana i stil Kur'anskog izraza**, a.g.e., s. 9.

¹⁶⁶ Zlatko Kudelic, **Caploviceva povijest Marcanska biskupije**, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010, s. 1.

¹⁶⁷ Ferid Dautovic, **Sukrija Alagic: Doprinis islamskim znanostima s posebnim osvrtom na tefsir**, Sarajevo, 2001, ss. 25-29.

¹⁶⁸ Traljic, **İstaknuti bosnjaci**, a.g.e., s. 7-8.

- Tefsiru Kur'anil-Kerimi (Komentar Kur'ana), Sarajevo, 1926, 164 sayfa.
- Tefsiru El-Kur'anul-Hakimu, Sarajevo, 1932, 156 sayfa.
- Dzuz-iAmme, Sarajevo, 1933, 120 sayfa.
- Kur'an s tumacenjem, Derventa, 1934, 144 sayfa.
- Tefsiru Kur'anil-Hakimi, Sarajevo, 1927, 157 sayfa.
- El-Kur'anul-Hakimu (Kur'an Mudri), Tuzla, 192 sayfa.
- El-Kur'anul-Hakimu, Sarajevo, 1931, 180 sayfa.

Bu tercümeleer yanı sıra başka çalışmaları da oldu. Bunları da el-Menar dergisinden tercüme ederek çeşitli dergilerde yayınladı. Orijinal olan Osmanlı Türkçesi metni de yayınlıyarak Muhamed Şemsuddin'in Tahrifattan Hakikat'in tercümesini yayınladı.¹⁶⁹

c. Kur'an-i Kerim, Sejjid Zenunoviç (el yazması-al-Hamiyado¹⁷⁰)

Hafız Seyyid Zenunoviç Koray şehrinde 1875 yılında doğdu, büyüdü ve eğitimini aldı. 1912-1919 imam, vaiz ve muallim olarak Biyeljina'da çalıştı. İğrişça medresesinde müderris Osman'dan eğitimini aldı. Osman Seyyid'in babasıdır. 1919 yılında Koray Atik camisinde imam, hatib ve medresede müderris oldu.¹⁷¹

Zenunoviç'in meali sistematik bir şekilde tercüme edilmemişti. Seçme ayetlerin tercümesi de diyebiliriz. Seyyid'in vefatıyla beraber tercümesi de yok olmaya mahkûm oldu. Seyyid'in eşinden geri vermek isteğiyle yazdıklarını talep ederlerdi. Fakat hiç birini iade etmediler. Bunlardan bazıları Brçko'da ki medresesinde satılıyordu, bazıları ise istinsah ediyorlardı. Al-Hamiyado yazısıyla yazılan Kur'an meali Gazi Hüsrev Beg Kütüphanesi'nde hibe edilmiştir.¹⁷²

¹⁶⁹ Traljic, **İstaknuti Bosnjaci**, a.g.e., s. 9.

¹⁷⁰ Al-Hamijado alfabesini Cemaldin Çauşeviç tarafından yazıldı ve Plovdiv'li Agof Zeronian efendi tarafından düzenlendi. Bu alfabede Boşnakça kullanılır fakat harfler Arapçadır. Boşnakça dilinde olup da Arapçada olmayan harfler için düzenleme yapılmıştır.

¹⁷¹ Omer Nakicevic, **Hafız Sejjid Zenunovic i njegov prijevod Kur'ana**, Fakultet islamskih nauka Sarajevo, Sarajevo, 2002, s. I-III.

¹⁷² Nakicevic, **Hafız Sejjid Zenunovic i njegov prijevod Kur'ana**, a.g.e., s. IX-XII.

d. Kur'an, Fatin Kulenoviç (el yazması)

Fatin Kulenoviç'in meal el yazması olarak bilinmektedir. Fatin, İzmirli İbrahim Hakkı'nın mealini kullanarak Türkçe dilinden Kur'an'ı Boşnakçaya tercüme etmişti.¹⁷³ 1938 yılında tercüme edilmişti.¹⁷⁴

e. Kur'an, Hilmo Şariç (el yazması-al-hamiyado)

Hilmo, 1941 yılında Kur'an'ı tercüme etmişti.¹⁷⁵

f. Kur'an, Çedomil Velaçić

Çedomil, 1958 Kur'an'ı Zagreb'te Latin alfabesine tercüme etmişti.¹⁷⁶

¹⁷³ M. Nejat, Sefercioğlu, **Word Bibliography Od Manuscript Qur'an Translations I (language excluding Persian, turkish and Urdu)**, Yıldız Matbaacılık, İstanbul, 1999, s. 55.

¹⁷⁴ Enes, Karic, **Prilozi za povijest islamskog misljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeca**, el-Kalem, 2004, s. 513.

¹⁷⁵ Sefercioğlu, a.g.e., s. 55.

¹⁷⁶ Karic, **Prilozi za povijest islamskog misljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeca**, s. 55.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜSEİN COZO'NUN TEFSİRİNİN GÜNÜMÜZE YANSIMASI

Cozo Bosna-Hersek'te XX. asrın büyük mütefekkeri ve İslam düşüncesinin yenileyen alim olarak kabul edilmektedir. Kendisi bir entelektüeldir. Fikir açısında Bosna sınırlarını aşmaktadır. Büyük zorluklara rağmen kendi fikrini yaymaya devam etmişti. Fikrini her yere ulaştırmaya çalışırdı. Klasik tefsirlerin usulü sürekli aynı değerlere sahip olamazdı. Kur'an evrensel bir mesaj taşıdığına göre her zaman için geçerlidir. Kimse bu tefsir bu zaman içindir. Her tefsirin bulunduğu zamana göre tefsir edilmeli.

İlk dönem müfessirleri Kur'an'ı kendi imkanlarına ve ihtiyaçlarına göre tefsir ederlerdi. O zaman dilimine göre o tefsirler uygun olabilirdi. Fakat hiçbir zaman bir dönemin tefsir görüşleri bir sonraki dönem için geçerli olduğunu ve mutlak doğru kabul edilemez.

Her nesil hayatın getirdiği problemlerine çözüm üretmelidir. Eğer yaşamak istiyorsa hayatın sorduğu soruların cevaplarını vermek zorundadır. Bundan dolayı Kur'an konusunda fikirlerini geliştirmelidir.

Klasik tefsir mutlak doğru ve güvenilir kaynaklar sayılmamalıdır. Klasik dönemden modern döneme geçmek zor olsa da yine zaman bunu gerektiriyor. Bütün değişiklikler zorluklarla karşılar. Hüseyin Cozo'nun fikrine baktığımızda kendisinin İslam modernizmi seçtiğini görebiliriz. Cozo Balkan'da on tutarlı ve en vefalı bir modernsttir.

Tefsiri büyük ilgiyle karşılandı. Okurları çoktu. Eseri günümüzde de büyük öneme sahiptir. Onun eseri Balkandaki güçlü İslam ıslahatının düşüncesidir. Eserlerini özellikle tefsirdeki görüşleri taklitten kurtulmalarına açık bir davettir. Bu davete ve sese kulak veren çoktu. Fikirlerini daha çok yaymak için İlahiyat Fakültesinde de yenilikler yapmak istedi. Onun için bu tefsir bilimsel açıdan Kur'an'a yaklaşacaktır. Birçok üniversitelerde bir düşünce ve prensip değil eskileşmiş bir pratik olarak okutulmaktadır. Tefsir sahasında ölçülemez bir katkı sağlamıştır. Onun en büyük fikir kaynağı Muhammed Abduh'tur. Ki Cozo'nun tefsirinde önemli bir yere sahiptir.

A. Hüseyin Cozo'nun tefsiri

Cozo, Bosnalı müfessirler arasında özel bir yere sahiptir. Hayatını ve çalışmalarını reformizme adadı. Modern fikirlerini kararlı bir şekilde sürdürmekteydi. Kendisi bir İslam pratiği ve düşüncesini şimdiki zamanda, prenisplerin uygulamaları ise geçmişte bulmaktadır. Eserler ve özellikle tefsir modernist ruhuna sahiptir. Kendisi bu çizgide yürüdü ve sonuna kadar yürümeye devam etmişti. Cozo'nun eserlerinde hayatın soununa fikir konusunda herhangi bir değişme görülmemektedir.

Cemaleddin Efgani, Muhammed Abduh, Muhammed Reşi Rıza v.b. Fikirlerini ve misyonu genellikle Kahire'de hocalığını yapan modernist ulemeden almıştı. Cozo tefsirinde kaynaklarını göstermemektedir. Fakat bazılarına atıf yapardı. En çok Muhammed Abduh'u atıf yapıyordu. Dipnotları kullanmazdı. Mühtemelen herkesin kendi fikrine sahip olması gerekir. Böylece söylediklerinin arkasında durmalı ve durabilmelidir. Fakat Cozo çoğu zaman Menar tefsiriyle sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. İlhamını ıslah hareketinden alıyordu. Hüseyin ef. fikirlerini yaymak için Preporod gazetesini çıkarmaktadır. Preporod yeniden doğuş anlamını taşımaktadır. Dine yeni bir yaklaşım tarzını bu şekilde geniş kitlelere ulaştıracaktır. Bu modernist düşünce komünizm döneminde Müslümanların daha kolay yaşamsı için bir uzlaştırıcı görevini yürütüyordu.

Cozo'nun eserlerinde genelde şu anahtar kelimelerini görmekteyiz:

- İslam düşüncesinin yenilenmesi
- İctihad
- Gelişme
- İslam kaynakların araştırılması
- Şeriyatın uygulanmasında sonsuz ve zamansal
- Genel kaideler ve somut araştırılması
- İslam dinin dar çerçeve ve doktrinlerden kurtarma
- Geleneksel ve modernist düşünürler
- Bilim
- Toplum
- Hümanizm
- Geleneksel ve modernist İslam düşüncesi
- Bidatlere karşı

- Taklid ve taklidin eleştirisi

Cozo çalışma ve araştırmaların büyük bir bölümünü Glasnik VIS'te yayınladı. Bütün yazıları olmasa da çoğu çalışma reforma dayalıdır. En büyük yazma imkanını veren Diyanet İşleri Başkanlığıdır. Çalışmaları da kahire İslam modernizmin anlayışını taşımaktadır. Kendisinin fikirleri ve amacı klasik kitaplarının çerçevesini genişletmekti. Mutlak olarak doğru kabul etmeyip söyleyeceğimiz bizim de sözümüz var demektir.

Hac dönemini sadece ibadet etme tek yönlü fonksiyel olarak görmemektedir. O zaman kendisi bu hac ibadeti yapmak yanı sıra çeşitli organizasyonun yapılması gerektiğini vurgular. Dünyadaki Müslümanların dini, siyasi, ekonomik ve toplumsal hayatı ele alınıp incelenmesi gerektiğini söylemektedir. Nitekim Cozo'nun vefatından yarım asır geçtikten sonra bu olaylar gerçekleşmektedir.¹⁷⁷

Cozo eskileri eleştirmekte. Yenisini ise Cemaluddin Çauşeviç'in hazırlamış olduğu zemine inşa etmeye çalışıyordu. Geri kalmışlığı tenkit etmektedir. Müslümanların gelişmeleri gerekir. Teknoloji, siyaset, ekonomi gibi konularda Müslümanların birinci olmak zorundadır.

Cozo'ya göre gelişmiş İslam düşüncesinde çok eskilere dayandığını söylemektedir. İslam'ın uyandığını iddia etmektedir. Çünkü başında ileriye dönük olanlar bulunmaktadır. İslam'ın geride kaldığını söyleyenlere Cozo Müslümanların İslam anlayışının kıt olmasından kaynaklanan bir problem olduğunu söylemektedir.¹⁷⁸

B. Cozo'nun Düşünce Kaynağı

Bugün baktığımız zaman Bosna-Hersek'te modernist düşüncesine en vefalı, başladığı gibi ölen ve söylediklerini sonuna kadar savunan tek kişi Hüseyin ef. Cozo'dur. Ezher yıllarında Kahire'de geçirdiği ve aldığı derslerin etkisinde kaldı. Muhammed Abduh kendisini fikirleriyle etkiledi. Cozo mezun olduktan sonra sahip olduğu modernist düşüncesini Balkanlarda yaymaya başladı. Tefsir ders notlarında Cozo şöyle yazmıştı:

“Kur'an je Bozija rijec koja sadrzi osnovne principe i koncepcije po kojima treba zivjeti i na njima izgradjivati zivot”. Yani:”Kur'an temel prensip ve mefhumları ihtiva eden ve bunlara göre hayatı yaşamamız ve onlar üzerine ömrümüzü inşa etmemiz

¹⁷⁷ Husein, Dozo, **Kur'anske Studije**, s. 141.

¹⁷⁸ Karçiç, **Islamske teme i perspektive**, Savremena islamska misao, el-Kalem, Sarajevo, 2009, s. 39.

lazım. Burada asıl önemli olan ifade budur”temel prensip ve mefhum”dur. Bu ifadeyi modernistler kullanmaktadır. Abduh, öğrencilere Kur’an detayları değil temel prensip ve mefhumu verir. Cozo da bu yolun başlangıcında iken biz Kur’an’a döndüğümüzde İslam’a dönmüş olacağız. Kur’an geneli sunar, ruhu sunar. Der.¹⁷⁹

Cozo’nun önemli sloganı: “Gerek tefsir gerekse fıkıh açısından baktığımız zaman biz önceki Kur’an tevilini mutlak doğru kabul eder ve hayatımızı Ebu Hanife, imamı Şafi’nin bin yıl öncesinde çizdikleri çerçeve içinde kalmaya çalıştık. Fakat bu acıip bir durumdu. Abduh ise bu konuda:”şeriyat eski Hanefilerin kapakların arasında sınırlı değil.” Dedi.¹⁸⁰

Cozo efsane ve israiliyyat konusunda hocasını takip eder ve bunları söylemekte:”Bazı müfessirler en büyük meşguliyetini kıssalara ayırmaktadırlar. Sağlam ve sahih olmayan rivayetlerini ele almaktadır.”

Bu Cozo’nun sözlerinde Abduh’un yorumunu görmekteyiz. Abduh israiliyyat, masal, efsanevi hikayeleri eleştirmektedir. Bir çeşit tefsirler şundan ibaretti:”Kur’an kıssalarına çok özen gesterirlerdi. Bu metodu takip ederlerdi. Böyle Kur’an kıssalara israiliyyat ve tarih kitaplarından istedikleri şeyi eklerlerdi. Bunda sadece Tevrat ve İncil’e dayanmazlardı. İyi ile kötüye bakmadan. Onlar her duyduğunu eklerlerdi. Şeriyata ve akla zıt olan şeyleri tahmin etmeden.”¹⁸¹

Abduh, müfessirlerin sadece bir hedefe odaklanmaları Kur’an’ndan uzaklaştırdı. Böylece birçok mezhpe ortaya çıktı.

Bu konuda Cozo, bu Abduh’un söylediklerini Kur’an ruhu olarak aktaracak. Daha önce Kur’an’ın düşüncesinden çok kelime tefsir edilirdi. Sure ve ayetlerde geçen Kur’an düşüncesini araştırmazdı. Bu Kur’an düşüncesi sadece sure ve ayetlerde değil, bütün kelimeler ve harflerde geçer. Bu iddia İslam modernizmin öğretisine uygun bir iddiadır. Bu klasik tefsirlere bir eleştiridir. Çünkü İslam kaynaklarının anlamını örtmektedir.¹⁸²

Bundan görülüyor ki İslam modernizmin ekolüne, Abduh’un gerek Kur’an usulüne gerek XX. y.yılın İslam ve dünya görüşüne en sadık ve en tutarlı kalan kişi Cozo’dur. Cozo bundan dolayı İslam modernizmin ekolü içerisinde taklidi seçti.

¹⁷⁹ Kariç, **Husein Cozo**, a.g.e., s. 14.

¹⁸⁰ Kariç, **Husein Dozo**, a.g.e., s. 15.

¹⁸¹ Kariç, **Husein Dozo**, a.g.e., s. 17.

¹⁸² Kariç, **Husein Dozo**, a.g.e., s. 19.

Cozo da Abduh gibi düşünmektedir. Her zaman Kur'an yeniden tefsir edilmelidir. Abduh'a göre herkes kendi imkanına göre Kur'an'ı anlamak zorundadır. Çünkü bu konuda alim ile cahil arasında hiç bi fark teşkil etmez.¹⁸³ Son olarak da İslam prensipleri hiçbir zaman sonsuz olmazlar, olamazlar da. Hükümleri hayatın şartlarını ve şekle göre değişirler. Bundan anlaşılıyor ki Medine toplumun ameli hükümlerin şekilden ibaret olmamalıdır. Hükümlerin hayatın şekil, prensip ve şartlarına göre değişirler. Medine toplumun hükümlerin uygulama konu hakkında önemlidir.

¹⁸³ Kariç, **Husein Dozo**, a.g.e. s. 22.

SONUÇ

Hüseyin ef. Cozo 5. Mayıs 1912 yılında Bare köyünde dünyaya geldi. Medreseyi bitirir ardından da tahsilini devam etmek için Saraybosna'ya gelir.

Burada medreseyi bitirir. Traljic'e göre kendisi sadece Atmeydan medresesini bitirdi. Eğitime verdiği önemden dolayı tahsilini devam eder. Böylece Yüksek Kadılık Okulu'ndan mezun olur. 1934 yılında Cozo, Kahire'ye el-Ezher'e gider.

Fakültesini bitirdikten sonra Saraybosna'ya geri döner. Burada gazi hüsrev Beg medresesinde göreve başladı. Burada Arapça dersini verdi. Aynı zamanda diyanetin kurumunda eğitimden sorumluydu.

Çalışmada Hüseyin Cozo'nun keskin görüşlüdür. Hemen problemlerini görür. Kalemle kuvvetiyle gözlerini açmaya dener. Her neslin Kur'an'ın mesajlarını almalarını tavsiye eder ve kabul etmelerini ister. Çünkü her devrin ihtiyaçlarını karşılayabilir. Bundan dolayı Cozo'nun eserleri ve yazıları Bosna halkını uyandırır ve dünyada vuku bulun olayları takip ve analize eder. Birkaç dergi ve yıllıklarda yazmaktadır. Fakat en çok Glasnik VIS ve Preporod'da kaleme almış olduğu ve birbirinden güzel ve sade yazıları bulunmaktadır. Arapça dilinde yazmış olduğu makaleler de bulunmaktadır.

Çalışmalarda görülen yön ve istikamet bellidir. Asıla amacı insalara önyargılarına, problemlerine, tartışmalarına ve sapkınlarına çözüm yollarını göstermekti. Bundan dolayı onun eserlerini defalarca okumak lazım. Bazen aşırıya gittiğini görürüz fakat bazı olayları ve hadiseleri genellemeden uzak tutmaktadır. Örneğin şeyh ve dervişleri eleştiri fakat Mesnevi'nin tercümesine izin verir.

Cozo'nun yazmış ve yayınlamış olduğu tefsir ve mealini Bosna'da muhafazakâr ve klasik âlimlerin hedefi olmuştu. Herkese meydan okumuş olmuştu. Cozo, Kur'an'ın anlaşılmasında yeni bir dönem başlatmış olmuştu. O zamana kadar klasik tefsirler ışığında Kur'an'ı tefsir edilirdi. O dönem için bu tefsir büyük bir ilim çalışmasıydı.

Cozo, Sebebi Nuzül'ün Kur'an'ı anlamada gerekli olduğunu söyler. Fakat bir ayetin sebebi nuzülü olsa bile o ayeti sadece o olaya bağlı olmadığı görüşüdedir. Bazı metinler sadece bir olayla sınırlıdır. Bunların hükmü sadece ona veya benzerine hastır. Genelde yapıldığı gibi genelleme yapılması yanlıştır. Nuzül sebebinin çok iyi araştırılması lazım. Araştırılmadığı müddetçe israiliyyatın girmesine engellemez. Böylece tefsirin yanlış anlaşılmasına sebep olur. Cumhurun dediği şey doğru olduğu kanatlamadığını görüştedir. Onun için "bizim de söyleyecek sözümüz var" demektedir. Bu konuda Cozo daha çok akla önem vermektedir.

Muhkem ve Müteşabih, belirli bir zaman içerisinde muteşabih bulunmaktadır. Fakat daha sonraki dönemde müteşabih muhkem olabilmektedir. Müteşabihin muhkem olabilmesi için o zamanın nesli bunun üzerinde durup keşfetmesi lazım olduğu görüşündedir.

Cozo'ya göre Kur'an'da nesh hala açıktır. Bu konuda âlimler son sözünü söylemişler kanaate varmamaktadır. Tartışmalı bir konu olduğunu söylemektedir. Şartların değişmesiyle hükümler de değişmektedir. Fakat tamamen hükümler ortadan kalkmadığını ifade etmektedir.

Cozo'ya göre Kur'an'ın i'cazı ikidir. Birincisi Belagat ikincisi ise manadır. Kur'an'ın i'cazı sahip olduğu düşünce ve manası olduğunu söylemektedir.

On emrin yerine getirilmemesi durumunda hem Tevrat hem de Kur'an açısından Allah gazabına uğraması demektir. Cozo'ya göre on emrin uygulamaması ahiretini dünyalık için satmak demektir.

Gerek ehli kitap olsun olmasın Cozo, insanın ırkına, kabilesine ve hangi inanca sahip olduğunu bakılmaksızın eğer o insan inanıyorsa ve iyi ameller işliyorsa herkes eşit ve herkes aynı değer sahiptir. İnsanı insan yapan onun mensubiyeti değil. İnsanı insan yapan topluma faydalı olmasıdır.

Hüseyin Cozo modernist düşünceye sahiptir. Kaleme aldığı eserlerini bu çizgi üzerindedir. Bütün eserlerinde bu anlayış görülmektedir. Tutumu ve davranışı bunları göstermektedir. Memleketine döndükten sonra Ezher'de bulunan hocalarla mektuplaşır ve kendilerine soru sorardı. Aldığı cevapları Boşnakça dilinde farklı dergilerinde yayınlamıştı. Bu da modernist düşünceye sahip olanlarla bağlantısını koparmadığını gösterir.

Cozo hedefi eserleriyle özellikle tefsiriyle Müslümanları uyandırma ve düşüncelerine sağlamaktı. Bosna'da tefsir konusunda klasik döneminden çağdaş dönemine geçişini sağlamıştı. Farklı yorumlarla Boşnakça diline bir eser daha kazandırmış oldu.

Cozo, Balkan'ın Abduhu idi. Gerek faaliyete olarak gerekse fikir olarak Cozo Balkan'ın Abduhu olmuştu. Hem hocası hem de öğrencisi aynı fikirde idiler. Her ikisi de herkes kendi zamanına göre Kur'an'ı tefsir etmeliler derlerdi. Bütün modernistler gibi Cozo da eleştirildi ve övüldü. Her halükarda eserlerinde insanlara yol gösterirdi Eserleri yıllarca okundu hala da okunmaktadır. Günümüzde de Cozo'nun görüşleri dikkate alınmaktadır. Halen büyük bir tesire sahiptir. Yaşadığı dönemden bu yana O'nun kadar etkili bir âlim görülmemiştir.

En büyük ilgi alanı Tefsiri idi. Onun tefsiri yeni ve çağdaş düşüncelere sahiptir. Görüldüğü gibi Cozo Balkan'da XX. asrın müfessiri ve mütefekkindir. Gönünü İslam modernizme vermişti.

Aynı asırda yaşayan âlimlerden ayıran temel özelliklerden biri bütün baskılara rağmen İslam'ı savunan bir kişiliğe sahip olmasıdır.

Çalışmada genel olarak Bosna-Hersek'te müellifleri ve tefsir çalışmaları hakkında bilgi verildi. İlk tefsirler müelliflerin kaleminden çıkardı. Daha sonraki tefsirler ise şerh ve haşiyeden ibaretti. Arasıra kendilerine özgü tefsirler çıksa bile bunlar nadirdir. XX. asrında ise daha çok tercümelerine meyillidirler.

İlk başta çalışmada meallerin tasnifi yapıldı. Mealler ronolojik olarak ele alındı. Meal ve mütercimler hakkında bilgi verildi. Bosna Meallere baktığımızda nüfusu az olan fakat meali çok olan bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmayla Balkan'da bulunan ve İslam konusunda mühim yere sahip olan Bosna'da tefsir ve meal konusunda bilgi sahibi olduk. Böyle çalışmalarının çoğalması gerektiğini kanaatindeyim. Böylece İslam dünyası birbirlerinden haberdar olur. Türkiye'de Bosnalı âlimlerden sadece Tayyib Okıç tanınmış oldu. Bu tür çalışma ve araştırmalar diğer âlimlerinin de tanınmış olur. Müslümanların birbirlerinden haberi olur kanaatindeyim.

KAYNAKLAR

Kitaplar

- ADİLOVIĆ Zuhdija, **Zbornik Radova Islamskog Pedagogskog Fakulteta u Zenici IV**, Islamski Pedagogski Fakultet u Zenici, Zenica, 2006
- BUSULADŽIĆ Mustafa, **Prvi Prijevodi Kur'ana u Svietu i Kod Nas**, Hrvatska Drzavna Tiskara Zagreb-Podruznicna Sarajevo, Sarajevo, 1945.
- DAUTOVIĆ Ferid, **Sukrija Alagic:Doprinos islamskim znanostima s posebnim osvrtom na tefsir**, Sarajevo, 2001.
- DOZO Husein, **Izabrana djela-Kuranske studije**, el-Kalem, 2004.
- DOZO Husein, **Prijevod Kur'ana s Komentarom**, Sarajevo, 1966.
- DOZO Husein, **Tumacenje Kur'ana**, Glasnik VIS-a, XXVII/1964.
- ERSOY Mehmed Akif, **Safahat**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1982.
- KARČIĆ Fikret, **Serijatsko Pravno-Reformizam i Izazovi Modernosti**, Savremeni islamski mislioci, 2009.
- KARČIĆ Enes, **Husein Đozo**, Dobra Knjiga, Sarajevo, 2010.
- KARIC Enes, **Islam i Muslimani pred savremenim izazovima**, Savremeni islamski mislioci, 2009.
- KARČIĆ Enes, **Mehmed Dzermaluddin Causevic**, Dobra Knjiga, Sarajevo, 2008.
- KARČIĆ Enes, **Prilozi za povijest islamskog misljenja u Bosni i Hercegovini XX stooljeca**, el-Kalem, 2004.
- KUDELIĆ Zlatko, **Caploviceva povijest Marcanska biskupije**, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010.
- NAKIČEVIĆ Omer, **“Život i Djelo Husein ef. Đozo” Zbornik radova sa nauCnog sempozija**, Fakultet Islamskih Nauka Sarajevo, Sarajevo, 1998.
- NAKIČEVIĆ Omer, **Hafiz Omer Music**, Planjax, Tesanj, 2012.
- NAKIČEVIĆ Omer, **Hafiz Sejjid Zenunovic i njegov prijevod Kur'ana**, Fakultet islamskih nauka Sarajevo, Sarajevo, 2002

- RAMİC Jusuf, **Nasi Prijevodi Kur’ana i Stil Kur’anskog İzraza**, Connectum, 2010.
- RAMİC Jusuf, **Tefsir, Historija i Metodologija**, Fakultet Islamskih Nauka, Sarajevo, 2001.
- ŞİMŞEK Taceddin, **Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi**, Ekin Yayınları, İstanbul
- TRALJİC Mahmud, **Istaknuti Bosnjaci**, Kalem, Sarajevo, 1998.
- TRALJİC Mahmud, **İstaknuti Bosnjaci**, Medjunarodna zajednica za pomoc muslimanima Bosne i Hercegovine, Zagreb, 1994.
- TUFO Muhammed, **Temelji Tefsirske i Hadiske Nauke**, Stamparija Rijasete İslamske Zajednice u Bosni i Hercegovini, 2004
- AMMARA Muhammed, **Cemaleddin Afgani**, Hak Söz Dergisi, sayı 72, 1997
- CERİC Mustafa, “Reisu-l-uleme iz Bosne i Hercegovine – kroz porstori vrijeme”, <http://insan-planeta.jimdo.com/islam/muslimanska-historija/reisu-l-uleme-iz-bih/>
- CUKİC Hamid, **Glasnik VIS**, Drzavna stamparija, Beograd, br. 7, God, I, 1933
- DAVİSON Roderic H., **Cemalleddin Afgani: Milliyeti Ve Defnedildiği Yer Üzerine Bir Not**, Hikmet Yurdu, yıl. 5, c. 5, sayı 10, Temmuz-Aralık 2012
- ERCİLASUN Bilge, **Yenileşme Devri Türk Edebiyatında Mehmet Emin Yurdakul’un Rolü**, Ankara, 2002.
- FATİC Almir, **Novi Muallim, “Razvoj nauke tumacenja Kur’ana u BiH u XX stoljecu s izabranombibliografijom”**, br. 12, Sarajevo, 2002
- GECER Genç Osman, **Bosna-Hersek’te Bir Osmanlı Aydını: Salih Safvet Başic**, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Tuzla/Bosna-Hersek, 2009
- GROZDANIĆ Sulejman, **Prilozi za orijentalnu filologiju**, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1976
- HASANI Mustafa, **Zbornik Radova**, Fakultet islamskih nauka, Nedib stamparija, godina XXIX, br. 14, 2010
- İMAMHOCAYEV Rahmanhoca, **Afganistan ve Türkiye**, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 17, Erzurum, 2001
- İŞCAN Mehmet Zeki, **Muhammed Abduh’un Dinî ve Siyasî Görüşleri**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora tezi, Erzurum 1997
- KARAMAN Hayreddin, “**Cemaleddin Efgani**”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Ahmet TOPALOĞLU, c. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. S. 457.

- Kur'an-ı Kerim, Diyanetin İşleri Başkanlığı, redaksiyon İbrahim Paçacı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2005.
- M. KORKUT Dervis, **Glasnik IVZ**, Drzavna Stamparija, Sarajevo, 1933
- ÖZER M. Sait, “**Muhammed Abduh**”, Türkiye Diyanet Ansiklopedisi, İstanbul, 2005
- RAMİC Jusuf, **Bošnjaci na el-Azharu**, Sarajevo, 1997
- RAMİC Sukrija, Abdulah Ajni ef. Bušatlić (1871. Vlasenica-1946. Sarajevo),
<http://www.akos.ba/abdulah-ajni-ef-busatlic-1871-vlasenica-1946-sarajevo/>
- SEFERČIOĞLU M. Nejat, **Word Bibliography Od Manuscript Qur'an Translations I (language excluding Persian, turkish and Urdu)**, İstanbul, 1999
- TRALJIC Mahmud, et. al, **Gazi Husrev-Begova Medresa u Sarajevu 450 Generacija**, El-Kalem, Ljubljana, 2000

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Hanifed	Kajkus
Doğum Yeri ve Yılı	Dragas	20.11.1986
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Türkçe İyi	Arapça Orta
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	2001 - 2004	Balıkesir Anadolu İmam-Hatip Lisesi
Lisans	2005 - 2010	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2011 - 2012	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora

Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı
------------------------------	-------------------------------	------------------------------

1.

2.

3.

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar
Katıldığı Proje ve Toplantılar
Yayınlar:

Diğer:

İletişim (e-posta): hanifedkajkus@hotmail.com

Tarih
İmza
Adı Soyadı